

Pilkhoffer Mónika

A VÁROSSZERKEZET ÉS VÁROSKÉP ÁTALAKULÁSA PÉCSETT A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

„Hazaérkezésem után körülnézek a városban: Istenem, de nagyot változott Pécs, mióta utoljára láttam! Az egykor rendes és ragyogóan tiszta városnak most valamiképp olyan lezüllött kinézése van; a házak, utcák gondozatlanok, piszkosak, az aszfalt hiányos, lyukas, felszakadozott – a város külső képe felette siralmas!”¹ – írta visszaemlékezésében az orosz hadifogságból 1921 januárjában a szerb megszállás alatt álló Pécsre visszatérő Arató Jenő.² A szerb csapatok 1921 augusztusában távoztak ugyan, de a megszállás a világháború és Trianon következményeivel együtt rendkívül nehéz helyzetet teremtett.

A pénzhiány, majd az infláció, a feketepiac, a menekültek, a megváltozott geopolitikai helyzet, a déli piac- és vonzaskörzet elvesztése, a szerb megszállás okozta 60,5 millió korona kár, a jóvátétel részeként a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak szállítandó napi 88–100 vagon szén, valamint az ipar (főleg a gép- és fém-, illetve a faipar) visszaesése komoly kihívást jelentett a lakosság és a városvezetés számára.³ Ehhez még hozzátehetjük a 4–5000 főnyi háborús embervesztést, illetve a születésszám csökkenését, a szerb megszállás alatti atrocitásokat és az évekig tartó elszigetelődést, az elmaradt infrastrukturális fejlesztéseket, építkezéseket.⁴ Az 1920-as évek végétől pedig már a gazdasági világválság éreztette hatását, termelés-csökkenést és súlyos munkanélküliséget eredményezve. Mindezek ellenére a város mégis fejlődésnek indult, amit a nagy és szinte kizárólag bevándorlásból származó népességnövekedés is jelez.⁵ Ezt nem okozhatta önmagában a gazdaság munkaerő-felszívó képessége, mivel a város gazdasági növekedése ebben az időszakban lelassult. Megszűnt Pécs katonai jellege is, hiszen az itt állomásozó katonaság létszáma a dualizmus kori töredékére csökkent. A két világháború közötti legfontosabb városfejlesztő tényezőknek így a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre helyezését, a Dunagőzhajózási Társaság

¹ *Vitéz dr. Arató Jenő*: Életem (1891–1979). (<https://bit.ly/3htHLo7>, letöltés 2022. aug. 6.)

² Arató (Neusiedler) Jenő a Pécsi Királyi Törvényszék bírása (1923), 1939-től táblabíró. Polgári naplója mellett 1. világháborús élményeiről a háborús naplója, az orosz hadifogság időszakáról (1916–1921) hadifogoly naplója számol be.

³ *Kaposi Zoltán*: Pécs gazdasági fejlődése, 1867–2000. Pécs 2006. 146–172.

⁴ *Hoóz István*: Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. In: *Tanulmányok Pécs történetéből I.* Szerk. Vonyó József. Pécs 1995. 95–116.

⁵ A város népessége 1921 és 1941 között 26 000 fővel, 73 000-re emelkedett, messze meghaladva az országos átlagot. *Kaposi Z.*: Pécs gazdasági i. m. 150–151.

(a továbbiakban: DGT) irányítása alatt álló szénbányászatot⁶ és a községesítés programját⁷ megvalósító, a szociális ellátást kiépítő várospolitikát tekinthetjük.

A trianoni békeszerződés ország-csonkítása után a településpolitika egyik legfontosabb feladata az új helyzetbe került nagyvárosok – Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr – állami támogatása volt, elsősorban az állami intézmények koncentrálása révén. A dualizmus korával ellentétben azonban Pécs ekkor nem rendelkezett túl jó kormánykapcsolatokkal, amiben kezdetben szerepet játszott az 1920–1921-es „vörös Pécs” emléke.⁸ Miközben Szeged parlamenti képviselője 1926-tól Klebelsberg Kuno, Debrecenét pedig maga Bethlen István lett, Pécsnek nem volt az országos politikában pártfogója. Ennek következtében Pécssett nem került sor nagyszabású állami beruházásokra. Ugyanakkor Pécs továbbra is a Dél-Dunántúl egyetlen nagyobb, vetélytárs nélküli városa volt. A városépítés kérdései iránt érzéketlen dualizmus kori városvezetőkkel szemben a két világháború közötti városfejlesztés terén kiemelkedő munkát végzett Nendtvich Andor polgármester. Ebben nagy segítségére volt a város mérnöki hivatalát vezető Kalenda Lóránt műszaki tanácsos. A vidéki városok hierarchiájában 1930-ban

⁶ A modern bányászat a pécsi szénmedencében a Dunagőzhajózási Társaság bányaművelésével kezdődött. Az Első cs. és kir. szab. Dunagőzhajózási Társaságot John Andrews és Joseph Pritchard angol vállalkozók kezdeményezésére a legnagyobb osztrák tőkések és magyar arisztokraták – köztük az Andrássy, az Apponyi, a Szapáry, a Széchenyi, a Teleki és a Zichy családok tagjai – alapították 1829-ben. I. Ferenc 1830-ban az osztrák, 1831-ben a magyar Duna-szakasz hajózására szóló privilégiumot adott a Társaságnak. A gőzhajók olcsó, jó minőségű szénrel való ellátása érdekében jelent meg a DGT 1852-ben a pécsi szénmedencében. A mecseki kőszén évek óta vásárló Társaság igazgatósága felismerte a saját tulajdonú és üzemeltetési szénbányában rejlő előnyöket. 1923-ig az összes Pécs környéki bánya vásárlás vagy bérlet útján a tőkeerős, a kor színvonalán termelő, kiterjedt gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatokkal rendelkező nagyvállalat birtokába került. *Pilkhoffer Mónika*: Bányászat és építéset Pécssett a 19–20. században. Pécs 2008. 14–17.

⁷ Angliában az 1870-es években megjelenő új várospolitikai irányzat a szolgáltatások (gáz- és áramellátás, vízmű, tömegközlekedés) monopolisztikus helyzetben levő üzemeinek városi tulajdonba való vételére irányult, aminek következtében e jövedelmező közüzemek profitja nem a magántőkét, hanem a város bevételeit gyarapította. Az így szerzett nyereség más területeken befektetve úgy tette lehetővé a város fejlesztését, hogy annak költségeit nem terhelte a polgárságra. A községesítés programja Bécsben az 1890-es évek végén, Budapesten a 20. század első évtizedében jelentkezett; a vidéki városok igazgatásában a 20. század első felében jelent meg. *Sipos András*: Bárczy István és Karl Lueger: két polgármester a múlt századfordulón. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Klimt, Schiele, Kokoschka és a dualizmus művészete című kiállítás tanulmánykötete. Szerk. F. Dózsa Katalin. Bp. 2004. 119–126.

⁸ Míg a Tanácsköztársaság idején a szerbek által megszállt Pécs a Kun Béla rezsimmel szembenállóknak, a Tanácsköztársaság bukása után a baloldalnak lett a gyülekezőhelye, ahol az 1920. augusztus 29–30-ai választások eredményeképp a törvényhatósági bizottságban a szociáldemokraták kerültek többségbe, Linder Bélát pedig polgármesterré választották. A megszálló csapatok kivonása és a területek visszaadásának megakadályozása érdekében a helyi délszláv vezetők a baloldali városvezetés és a jórészt manipulált munkásság közreműködésével 1921. augusztus 14-én kikiáltotta a Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaságot, amely a nagyhatalmi helyzet és a délszláv állam támogatásának hiányában augusztus 21-én megszűnt. *Hornnyák Árpád*: Bácska és Baranya az I. világháború után. A szerb megszállás. In: Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Pécs 2006. 13–37.

Pécs a negyedik helyet foglalta el (Debrecen, Szeged és Miskolc után). A regionális központok közül egyrészt a lakosság szám növekedése, másrészt a pénzügyi mutatók terén emelkedett ki.⁹

Az 1920-as évek első felének építkezései

Az 1920-as évek elején az egyik legnagyobb nehézséget a lakásínség jelentette. Az állami, illetve városi építkezéseket már az első világháború kitörését követően leállították,¹⁰ a magántőke pedig nemcsak a rossz gazdasági körülmények, de a kötött lakbérgazdálkodás miatt is távol tartotta magát a bérházak építésétől egészen az 1920-as évek második feléig. A lakáshiányt a Dráván túli területekről érkező menekültek tovább súlyosbították. Az áttelepülőket ideiglenesen a vakvágányokra kitolt vagonokban, illetve a későbbi repülőtér területén kialakított barakk-táborban helyezték el. A Pécsre költözők jelentős része a külterületek olcsóbb telkein maga építtette fel komfort nélküli házát, sokszor alkalmilag szerzett építőanyagokból. Ennek következtében az 1920-as évek elején szegényes telepek jöttek létre a város peremterületein, ahol nem voltak kiépítve sem az utak, sem a közművek, a kicsi és rossz minőségű épületek pedig gyakran hatósági engedély nélkül épültek. Ilyen volt a Basamalomtól keletre fekvő Jankovich-telep,¹¹ a Bőrgyár mögötti terület, és Gyárvárosban a Mohácsi országút és a szénmosó közötti Weisz-telep.¹² A város még 1932-ben is épített szükséglakásokat, például a gyárvárosi Bendegúz utcában.¹³ Amíg Pécs belterületi népessége 1910–1930 között „csupán” 20%-kal nőtt, addig a külterületi lakossága 158%-kal.¹⁴ Mindez hozzájárult a bányászkolóniák miatt amúgy is jelentős külterületi lakosság

⁹ *Bán Gergely Károly*: A magyar városhálózat hierarchiája és térszerkezete a két világháború között. In: Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2020. Hálózat és Hierarchia. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 93–146. Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző a lakosság szám növekedésének mértékét vitatja, mivel véleménye szerint a későbbi időpontban tartott népszámlálás torzítja az adatokat.

¹⁰ *Nagy Imre Gábor*: Pécs polgármesterei 1875–1940. Aidinger János, Majorossy Imre, Nendtvich Andor és Makai István életútja. Pécs 2021. 265.

¹¹ A Rigó, Fűrj és Gomba utcák által határolt terület valószínűleg a nagy múltú és tehető Jankovich családról kapta a nevét. *Pesti János*: Pécs földrajzi neveinek eredete. Pécs 2004. 39.

¹² A város tanácsa 1922-ben szabályozta a Weisz Ármin tulajdonát képező területet és előírta, hogy az új utcák nyitásának és a közművek kiépítésének a költségeit fele részben Weisz köteles állni. Pécs szab. kir. város törvényhatósági bizottságának 1922. évi július hó 12-én megtartott rendes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BaML) IV. 1407. h. Pécs város polgármesterének iratai F–34–51624/1944.

¹³ Keresetkimutatás a Pécs–Gyárváros Bengedúz utcában épülő szükséglakások építési munkáiról. MNL BaML IV. 1407. h. F–35761/1932.

¹⁴ *Erdősi Ferenc*: A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények 6.) Pécs 1968. 94–95., 112–113., 64.

növekedéséhez: 1930-ban a pécsieknek már a 18,9%-a külterületen élt.¹⁵ A korszakban országos viszonylatban is magas volt a külterületen élők aránya, jellege azonban nagyon különböző.¹⁶

A lakáshiányt az állam és a nagyvállalatok építkezései igyekeztek enyhíteni. Az állami kislakásépítésről az 1921. évi XXXVI. tc. rendelkezett, amely a kereskedelemügyi miniszter számára 300 millió korona hitel felvételét engedélyezte erre a célra.¹⁷ Ebből az összegből 19 millió koronát kapott Pécs, amiből 114 lakást terveztek felépíteni a szigeti külvárosi vásártér helyén kialakított Mezőszél utcában. A költségek emelkedése következtében azonban a pénz csak 64 lakás kivitelezésére volt elegendő.¹⁸ Sem a házak terveit, sem tervezőiket nem ismerjük. Az iratanyagban azonban fellelhető egy 1921-es budapesti keltezésű, *Lakástípusok a vidéki szükséglakás építési akció részére* című tervrajz, amely egyszobás, kétszobás, illetve háromszobás lakásokból álló épületek alaprajzait tartalmazza. Valószínűleg ezek felhasználásával készültek a tervek, amelyeket a helyszínhez igazítottak. A műszaki leírás szerint figyelmet fordítottak arra, hogy a szobák keleti vagy nyugati tájolásúak legyenek, hogy minden lakás rendelkezzen kerttel, valamint hogy a lakások önállóan értékesíthetőek legyenek. A lakásokhoz fáskamra, illetve nyolc lakásonként közös mosókonyha is tartozott.

Az építkezéssel kapcsolatban fennmaradt egyetlen terv egy helyszínrajz, amely négy telektömböt ábrázol, mindegyikén négy darab négylakásos házzal. A Mezőszél utcára merőlegesen elhelyezett földszintes épületek között a négyesével csoportosított fáskamrák kaptak helyet. A házak különböző mérete és alakja arra enged következtetni, hogy a legalább négyféle típusú épület elhelyezésében nem az esztétikai szempont volt a meghatározó,¹⁹ ráadásul az épületek szerkezetileg is elavultnak számítottak.²⁰ Az 1922 augusztusában átadott lakóházak színvonala messze elmaradt attól az elképzeléstől, amely erre a területre

¹⁵ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. I. rész Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. Bp. 1932. (a továbbiakban: MSK Ús. 83.) 31.

¹⁶ Az 1930-as népszámlálás szerint az ország népességének egyötöde (21,8%) külterületen élt: Kecskeméten a lakosság több, Debrecenben kevesebb, mint a fele (56, illetve 43%), Hódmezővásárhelyen és Szegeden az egyharmada. Az Alföld nagy kiterjedésű és ritka népességű tanyavilágával szemben Pécs kicsi, de sűrűn lakott külterületekkel rendelkezett. MSK Ús. 83. 11.

¹⁷ 1921. évi XXXVI. tc. állami kislakások építéséről.

¹⁸ A miniszter azt is kikötötte, hogy a munka egyharmadát a pécsi iparosok szövetsége építési szakosztálynak, kétharmadát pedig budapesti vállalkozóknak kell adni. A fővárosi mestereket név szerint is megnevezte. Egy Bálintnak, Kántor Istvánnak, Fazekas Lászlónak és Fónagy Bélának az építési összeg kétharmadán egyenlő arányban kellett osztoznia. A helyi cég a Hebenstreit Károly és Fia vállalat volt.

¹⁹ Pécs szab. kir. város 8 lakásos bérház építkezése a Mezőszélen. Helyszínrajz. MNL BaML XV. 1. b. Pécs város tervtára 1107.

²⁰ A 16 épületből 4 vegyes falazattal (kétharmad kő, egyharmad téglá) épült, a mennyezetek nádas vakolatot kaptak. Az épületeken már 1925-ben tatarozási munkálatokat kellett végezni.

már 1914-ben korszerű kislakásokból álló városrész kiépítését helyezte kilátásba.²¹ A 16 épületben 20 egyszobás, 42 kétszobás és 2 háromszobás lakást alakítottak ki. A lakáshiányt tekintve furcsának tűnik, hogy azok egy részét piaci alapon értékesítették.²²

Hiába voltak jelei a szociális lakásépítésen alapuló modern városfejlesztésnek már a világháború előestéjén,²³ az 1920-as évek elején Pécsen nem volt realitása. A nagyvállalatok, elsősorban a DGT és a MÁV azonban sokat tettek a lakhatás javításáért, és ezzel összefüggésben az építőipar évek óta sújtó munkanélküliség leküzdéséért. A DGT 1913-ban megkezdett bányakorszerűsítési programja²⁴ például a nagy háború éveiben sem állt le teljesen. Bár az új aknák (Széchenyi-akna, Szent István-akna) építése az 1920-as évek közepéig elhúzódott, a kolóniákon számos lakóépületet emeltek. Ekkor kezdték el kiépíteni az újhegyi telepet, amely nem a bányászok, hanem a szénmosóban, a brikettgyárban és az erőműben, valamint a különböző szerelőműhelyekben dolgozó alkalmazottak számára létesült. A Buzsáki Imre és a Karancs utcában emeletes munkáslakóházak, tisztai ikerházak és főtisztai villák épültek. A telep továbbépítésére az 1920-as években került sor a Buzsáki Imre utcának a Pécsvaradi útra kivezető szakaszán. 1919-ben adták át a pécsbányatelepi legényszálló (később kórház) épületét.²⁵ Jelentős építkezések zajlottak olyan telepeken is, amelyeket csak a második világháború után csatoltak Pécshez.²⁶

A két világháború közötti legjelentősebb DGT beruházás a meszesi kolónia kiépítése volt. A hely kiválasztásában nagy szerepet játszott, hogy a két üzemi vasút (Pécs- és Szabolcsbánya) és két országút között fekvő területről Széchenyi-aknára és István-aknára is könnyű volt eljutni. Mivel a századfordulót követően a filoxéra tönkretette az itt folyó szőlőművelést, a pusztává vált területből a DGT 1921-ben 16,2 hektárt megvásárolt az új telep számára, ahol 336 munkás és 5 felvigyázó lakást terveztek megépíteni, de a távlati célok között 800 lakás és egy kórház felépítése is szerepelt. 1922–1925 között 177 munkáslakást, illetve

²¹ *Mészáros Balázs*: Községi lakásépítkezés első lépései Pécsen. In: Tanulmányok Pécs történetéből 20. A 2006. és 2007. évi Előadások Pécs történetéből c. konferenciák válogatott előadásai. Szerk. Kaposi Zoltán – Vonyó József. Pécs 2009. 75–99.

²² A Mezőszélen létesített városi kislakások vevőinek névsora. MNL BaML IV. 1406. e. Pécs város tanácsának iratai C 3441/1922.

²³ A pécsi munkáslakások ügye. Beszélgetés a polgármesterrel. Dunántúl, 1912. április 12. 1.

²⁴ A Jaroslav Jičínský igazgató nevéhez köthető üzemm koncentráció és műszaki fejlesztés során több aknát bezártak, helyettük a vállalat három új, korszerű bányauzemet létesített. Ez lehetővé tette az elavult és szétaprózott üzemegységek felszámolását. Újhegyre koncentrálták a szénmosó, a brikettgyár, a villamos erőmű, a főműhely, az építési osztály, a laboratórium, valamint a szénszállító és vontatási üzemrészeket.

²⁵ *Pilkhoffer M.*: Bányászat i. m. 126–133.

²⁶ Ilyen volt a Szent István-telep is, ahol 1921–1922 között emelték a 208 ágyas legényotthont. Somogyban a Csobányok, Vasason a Wiesner-telep épült ki az 1920-as évek elején.

2 felvigyázólakást meg is építettek, de a szénpiac átmeneti pangása és az ebből adódó munkáslétszám-csökkenés miatt a programot nem folytatták.

A meszesi házak ugyanazzal a homlokzati kialakítással készültek, különbség csak a lakások számának csoportosításából adódó méretkülönbségben tapasztalható. Két különböző nagyságú négycsaládos, valamint hat-, hét- és nyolccsaládos házsorok épültek. Az öt háztípusban három lakástípust alakítottak ki: felvigyázó-, illetve egy- és kétszobás munkáslakásokat. A homlokzatok díszítetlenek voltak, a vakolt falazatot csak az egymás mellé helyezett lakásbejáratok és a nagyméretű szobaablakok ritmusa tagolta. A magas tetőszerkezet a lakások későbbi bővítését is lehetővé tette. Az alacsony kőlabazatok kicsi ablakain át lehetett a tüzelőanyagot a pincébe rakodni. A meszesi telepen a lakásokhoz tartozó gazdasági épületeket a házak mögött helyezték el. A munkáslakás és az árnyékszéket is magába foglaló melléképület közötti átjárót tető fedte. A DGT mindig figyelmet fordított arra, hogy a lakásokhoz nagy terület is tartozzon: ezen a telepen a lakások mögött kb. 300 m²-es kert és udvar volt.

A Széchenyi-aknán kiemelt ivóvizet villanyszivattyú segítségével nyomták fel az 1927-re elkészült fehérhegyi víztoronyba. A lakótelepen utcai kutak és csapok szolgáltatták a vezetékes vizet. Az árnyékszékek tartalmát a fehérhegyi víztoronyból bizonyos időközönként kibocsátott víz öblítésével juttatták a telep biológiai derítójébe. Az utcán és a lakásokban – a többi telephez hasonlóan – ingyenes villanyvilágítást biztosítottak. A kolónián a korszerű felszereltség mellett a korábbi építkezésekhez képest nagyobbakká és modernebbekké váltak a lakások. Ezt mutatja az is, hogy a 177 munkáslakásból csak 24 volt egyszobás, 153 pedig kétszobás. Bár a két munkáslakástípus között méretben nem volt túl nagy a különbség – az egyszobás 60,6, a kétszobás 67,7 m² alapterületű volt –, a több helyiség mégis differenciáltabb lakáshasználatot tett lehetővé. A felvigyázó lakások – melyekből mindössze kettő épült meg a telepen – 88,4 m² alapterületűek voltak. Három szobából, konyhából, kamrából és előszobából álltak. Lényegesen korszerűbb lakáskultúráról tanúskodott, hogy a két nagyobb szoba külön bejárárral rendelkezett, a WC pedig bekerült a lakásba.²⁷

A 20. század elején a DGT mellett a MÁV is jelentős építető volt. A világháborús területi veszteségek Pécs vasúti- és kereskedelmi rendszerében is komoly válságot okoztak, hiszen azok elsősorban az elcsatolt déli területek felé irányultak. Óriási jelentősége volt ezért az 1913-ban Pécsre helyezett MÁV üzletigazgatóságának, amely továbbra is regionális vezető szerepet biztosított a város számára Dél-Dunántúlon. A vasutasok száma 1910 és 1920 között megduplázódott (542-ről 1020 főre). A Szigeti országúttól délre fekvő terület egyik legfőbb építetőjévé a

²⁷ *Pilkhoffer M.*: Bányászat i. m. 138–141.

MÁV vált.²⁸ 1919-ben öt ház készült el az úgynevezett Mozdonyvezető telepen.²⁹ Az üzletvezetőség pályafenntartási osztályán már 1919-ben születtek tervek egy MÁV bérház számára 32 lakás (8 négyosztobás, 16 háromosztobás és 8 kétsosztobás) kialakításával.³⁰ A háromemeletes, belső udvaros épület végül Kotál Henrik tervei alapján és Márovits Andor kivitelezésében épült meg 1922–1923 között a Bánffy Dezső (ma Mártírok) utcában. A pályaudvarhoz közeli fekvés a vasúti dolgozók speciális munkakörülményeivel (hosszú munkaidő, éjszakai szolgálat) állt összefüggésben. Ennek következtében a közlekedésből élők aránya 1930-ra a szigeti külvárosban lett a legmagasabb (14%).³¹

Az 1920-as évek első felében számos építési feladat fűződött a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre telepítéséhez, ezek azonban főleg átalakításokat jelentettek. Az egyetem pécsi elhelyezése az adott viszonyok között ugyanis csak úgy valósulhatott meg, hogy meglévő épületeket adtak át az intézmény számára. Az 1925. január 20-án aláírt szerződés melléklete 19 épületet sorolt fel 8 kataszteri hold 1039 négyosztögöl területen. A város kórházait viszonylag könnyen át lehetett klinikákká alakítani, de a bábaképző, a jogakadémia, a főreáliskola, az Egyetem utcai elemi iskola, a városi felsőkereskedelmi iskola, a Julián Egyesület székháza, a Vadember Szálloda és a tornacsarnok épületei már komolyabb átépítést igényeltek, hogy megfeleljenek új funkcióiknak. Mindössze egyetlen épületet emeltek ekkor, az úgynevezett Béke-palotát, amely eredetileg kollégiumnak készült, de végül tanári lakóház lett belőle.³² A munkák 1926-ig zajlottak, az egyetemi építőbizottság ekkor oszlott fel.

Ha ezek az építkezések nem is tudták érdemben enyhíteni a lakáshiányt, valamegyest legalább csökkentették a munkanélküliséget az építőiparban. Az 1920-as évek első felének tervszerűtlen építkezései ugyanakkor a városközponttól messze fekvő, rossz minőségű, komfort nélküli lakások sokaságával terhelték meg a városképet.

A fejlődés megindulása: városi bérházak építése

Az 1920-as évek első felének nehézségei ellenére Nendtvich Andor polgármester hozzájárult a közsegésítés programjának végrehajtásához. A város sorra megvásárolta és saját kezelésbe vette a közműveket (gázgyár, villamosmű) és a városi

²⁸ Erdősi F.: A pécsi városszerkezet i. m. 57.

²⁹ A telep kiépülése 1913-ban kezdődött, amikor a Mozdonyvezetők Országos Takarékpénztára megvásárolta a Tompa Mihály utca északi része melletti telkeket, és a területre 17 kertes házat építtetett.

³⁰ *Kiskunsági*: Lakásokat épít a vasút. Dunántúl, 1918. szeptember 15. 2.

³¹ Erdősi F.: A pécsi városszerkezet i. m. 67. (7. táblázat)

³² *Pilkhoffer Mónika*: A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem letelepedése Pécsen, és működésének infrastrukturális nehézségei a két világháború között. In: Trianon után: határon innen és túl. Szerk. András Ferenc – Kalmár Zoltán. Bp. 2021. 169.

tömegközlekedést. A gázmű és a villamosmű közös igazgatása a konkurenciaharc helyett tervszerű fejlesztést tett lehetővé. Miután 1933-ban lejárt a Pécsi Villamos Vasúti Rt-vel kötött szerződés, a városi tömegközlekedést buszjáratokkal bővítve létrehozták a Pécs Városi Közlekedési Vállalatot. Az évtized közepétől meginduló városfejlesztést a Speyer-kölcson tette lehetővé. Az amerikai bankháztól felvett hitelből Pécs 1925-ben 774 000 dollárt (3 824 019 pengő), 1926-ban 142 640 dollárt (764 153 pengő 90 fillér) kapott. Ez biztosította a vízmű fejlesztését és a csatornázás megkezdését, amelyek eredményeképp 1928-ban megalakult a Pécsi Vívezeteki és Csatornaüzem. Az első összegből a gázugár modernizálására és a kislakások építésére nem futotta, a város második beruházási ciklusában azonban már főként köz- és lakóépületeket építettek. A magas kamatozású hitel eladósította Pécset, ahogy a többi várost is. 1931-ben a kölcsönök törlesztése 1,1 milliárd pengőt tett ki, amit a városi közüzemek és a városi bérházak jövedelméből igyekeztek fizetni. A polgármester arra törekedett, hogy a lakosságra minél kisebb terhet háruljon. A költségvetési hiány fedezésére 1929-ben 50%-os pótdadót vetettek ki, ami a korszakban alacsonynak számított.³³

Az 1920-as évek második felében a város számos bérházat építtetett. Más városokkal ellentétben Pécsett csak az 1910-es években kezdtek üzleti alapon működtetett városi bérházakat emelni.³⁴ 1925–1926-ban így épült Pilch Andor tervei alapján az Irányi Dániel tér 8. szám alatti háromemeletes bérház, amelynek lakói elsősorban városi alkalmazottak, egyetemi tanárok, értelmiségiek és hivatalnokok voltak.³⁵ 1927-ben a Megyeri utcában is épült két városi bérház: egy két-, illetve egy egyemeletes. A kétemeletes épületben 18, az egyemeletesben 4 kétszobás lakást alakítottak ki.³⁶

1927-ben újabb városi bérházak felépítését vették tervbe, amit elsősorban az indokolt, hogy a kormány feloldani készült a kötött lakbérgazdálkodást. A piaci viszonyok visszavezetése a lakáspiac területére azonban óriási áremelkedéssel fenyegetett, ami tovább súlyosbította a lakáshiánnyal küszködő rétegek helyzetét. Mivel az egyéb beruházási munkálatokkal elfoglalt mérnöki hivatal a városi

³³ Nagy I. G.: Pécsi polgármesterek i. m. 280.

³⁴ Az első ilyen épületet a Színház tér keleti oldalán húzták fel 1911-ben, majd 1913-ban az Irányi Dániel téren a főreáliskola épülete körül a MÁV Üzletigazgatóság munkatársai számára építettek városi bérházakat. A főreáliskolától északra három bérházat emeltek a mai Rákóczi utca – Egyetem utca – Lenke utca és Koller utca által határolt telektömbön. Az iskolától délre a mai Jogász – Vasvári Pál – Légszeszgyár és Dohány utcák által határolt területet építették be. *Mészáros B.*: Községi lakásépítkezés i. m. 87.; A városi bérházak lakásai. Pécsi Napló, 1913. augusztus 8. 4.

³⁵ Irányi Dániel tér. Helyszínrajz. MNL BaML XV. 1. b. 961.; *B. Horváth Csilla*: Az Irányi Dániel (Búza) tér történetéhez. A harangöntőműhely és környéke. In: Utcák, terek, épületek Pécsett. Szerk. Márfi Attila. Pécs 2010. 113.

³⁶ Pécs szab. kir. város által a Megyeri út és Névtelen utca saroktelken építendő kislakásos bérház tervvázlata. MNL BaML IV. 1406. h. Pécs város tanácsának iratai F–3186/1927.

lakásépítést nem volt képes úgy előkészíteni, hogy 1928. május 1-jére, a lakás-felszabadítások idejére kellő számú lakás álljon rendelkezésre, a városi bérházak megépítésére pécsi építési vállalkozóktól és a budapesti Országos Építő Rt.-től is ajánlatot kértek. Végül a válságos helyzetben levő helyi ipar támogatása érdekében kizárólag pécsi mestereknek adták a munkát, azzal az indoklással, hogy nyilvános versenytárgyalás esetén sem lenne remélhető előnyösebb ár elérése. A telkek beépítését és az épületek terveit Pilch Andor rajzolta meg, aki öt városi parcellára tervezett bérházakat és családi házakat, 1-5 szobával. A mérnöki hivatal ebből két terület beépítését javasolta két-, illetve háromszobás lakásokból álló bérházakkal, egyrészt azért, mert „a hely előkelősége egyszobás lakásoknak az építését nem engedi meg, részint azért, mert egyszobás lakásoknak kétemeletes bérházakba való tömörítése Pécs város egyszobás lakást igénylő közönség kívánásainak és szokásainak nem felel meg”.³⁷ Elutasították az ötszobás családi házak terveit is, mivel az ilyen méretű lakások építését az adott körülmények között nem tartották a város feladatának. Összesen 128 lakás megépítéséről döntöttek a Rét, illetve a Petőfi utcai telektömbökön. A Rét és az Imre utcákban emelt háromemeletes, klasszicizáló stílusú négy bérházban 48 háromszobás lakást alakítottak ki. Ezekhez az „A” típusú lakásokhoz fürdőszoba és cselédszoba is tartozott. Mind a négy épületnek más volt a kivitelezője (Márovits Andor, Tarján Benő, Kalmár Dezső és Hebenstreit Károly és Fia).³⁸ A „B” típusú, kétszobás, cselédszobás lakásból 16-ot Gadó és Kristóf építési vállalkozók a Ráth utcában, 32-32 Petőfi utcai lakást a Dunántúl Építővállalat Rt. és a Károlyi Emil Építő Rt. épített meg.³⁹ Utóbbi épületeket a lépcsőházak valójában egyetlen hatalmas sarokházzá kapcsolták össze, amelyet ma a Petőfi, Marosvásárhely és József Attila utcák kereteznek. Az építkezés költségeit a Magyar Általános Hitelbanktól és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől felvett 1 637 500 pengő kölcsönből fedezték. A házak 1928. április közepére készültek el.⁴⁰ 1930-ban a Siklósi utcában épült még egy városi bérház.⁴¹

A városi bérházak építése Nendtvich Andor polgármester szociális programjának fontos pillére volt, ami ugyan nem oldotta meg a hatalmas lakáshiányt, de enyhített rajta, valamint munkaalkalmat teremtett az építőipar számára.

³⁷ A műszaki főtanácsos 1927. március 6-i levele a Tanácsnak. MNL BaML IV. 1423. Pécs sz. kir. város Mérnöki Hivatala iratai.

³⁸ „A” típusú városi bérházak terve. MNL BaML XV. 1. b. 1124.; A Pécs szab. kir. város részére épített háromemeletes, háromszobás bérházak terve. XV. 1. b. 1016.

³⁹ A „B” típusú városi bérházak terve. MNL BaML XV. 1. b. 1017.

⁴⁰ Pécs szab. kir. város törvényhatóságának 1927. évi június hó 27-én tartott rendes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata. MNL BaML IV. 1423. Pécs sz. kir. város Mérnöki Hivatala iratai.

⁴¹ Pécs város nyári közgyűlése negyven ügyet tárgyalt le kedd délelőtt. Dunántúl, 1930. július 9. 2.

A lakásméretek alapján úgy tűnik, hogy a város elsősorban a középosztály és a kispolgárság számára igyekezett otthont biztosítani.

Városrendezés, városszabályozás

A dualizmus korában Pécssett nem született városrendezési terv, amit egyrészt a mérnöki hivatal túlterheltségével, másrészt a szükséges pénz hiányával indokoltak.⁴² Ugyanakkor a két világháború közötti időszakban a többi magyarországi városhoz képest igen korán felmerült az általános szabályozás igénye. Ebben nagy szerepe lehetett a város új műszaki főtanácsosának, Kalenda Lórántnak, aki 1925-ben került a műszaki osztály élére.⁴³ A város 1928-ban tervpályázatot hirdetett Pécs szabályozási tervére. A pályázók előtt két feladat állt: a meglévő városrészek célszerű szabályozása, valamint az új építkezések kijelölésével Pécs fejlődési irányainak a meghatározása. A program az előbbivel kapcsolatban a belvárosossá, egymással párhuzamos utcáinak összekötését és a vasútvonal okozta nehézségek megszüntetését jelölte meg elvárásként. A város továbbépítését illetően a középületek helyének, a zöld területek és a gyárak övezeteinek kijelölését, a „kellemetlen vízrajzi viszonyok” rendezését tartották fontosnak. Külön kiemelték a város hegyi fekvéséből eredő közlekedési nehézségek leküzdését, illetve a szép kilátás megőrzését. A város kikötötte, hogy csak azt a tervet fogja jutalmazni, amely a műszaki és gazdaságossági szempontok mellett művészi értékkel is bír.⁴⁴

A Dörre Endre – Weichinger Károly – Kőszeghy Gyula tervezők által készített díjnyertes pályamű egyik nagy erénye az volt, hogy a város lejtős, északi részén olyan útrendszert javasolt, amely a rétegvonalakhoz igazodik, míg a gyalogosok számára rövidebb és meredekebb, lépcsős utakat is terveztek. A belvárosban az összekötő utcák olyan rendszerét alakították ki, amely alkalmasnak tűnt a Széchenyi tér tehermentesítésére. A város fő terének művészi kialakítása érdekében teraszos megoldást ajánlottak alul támfallal, felül bélésfallal, aminek eredményeképp a tér forgalomtól mentesített kertté alakulhat.

A nyertes tervben jelent meg először a várfalak szabaddá tételének gondolata, vagyis a várfalhoz támaszkodó házak lebontása, és helyükön egy összefüggő sétány kialakítása. A város térbeli terjeszkedésének irányát egyrészt az Ispitaalján, vagyis a Rét és a Megyeri utcák közötti területen jelölték ki, ahova két-háromemeletes városi bérházakat és családi házakat terveztek egy új tér, a Szabadság tér

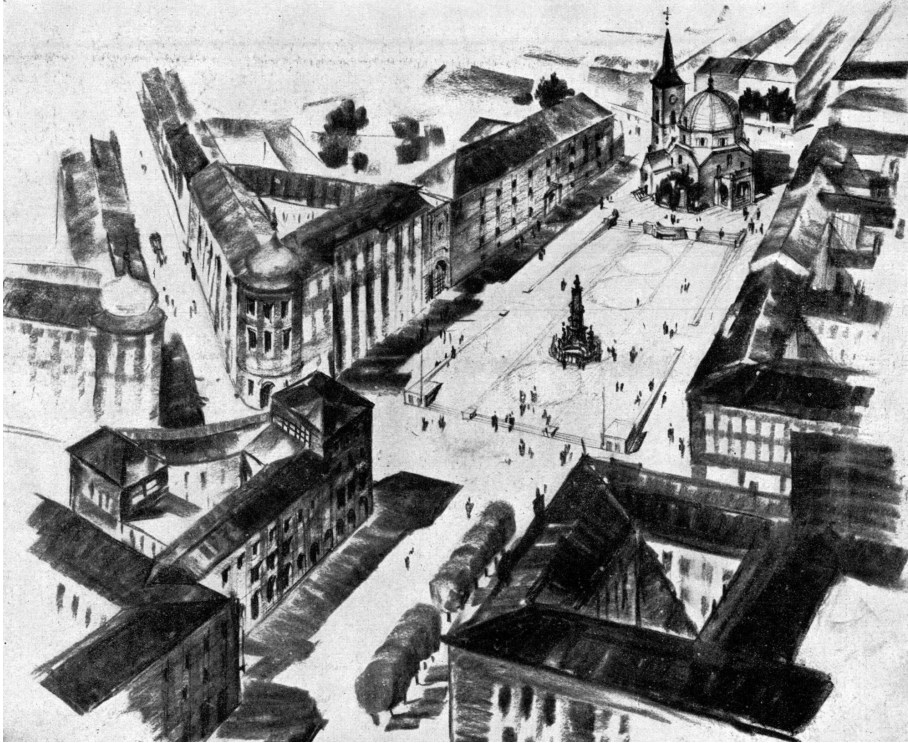
⁴² Városszépítés, utcarendezés, lakásviszonyaink, építkezés. Pécsi Napló, 1901. február 24. 1–3.

⁴³ *Mendöl Zsuzsanna*: Kalenda Lóránd. Pécs Lexikon I. Pécs 2010. 365. – A nevét a sajtóban és az iratokon Lórántnak írták.

⁴⁴ „V”: Dörre – Kőszeghy és Weichinger építészek díjnyertes terve Pécs város szabályozására. Tér és Forma 1. (1928) 3. sz. 89–98.

körül, míg az Irányi Dániel tér környékét egyetemi központnak szánták, középületekkel és botanikus kerttel. A szigeti külvárosi katonai gyakorlótér, valamint a Gyárváros területén kertvárosok kiépítését javasolták tisztviselők és munkások számára.⁴⁵

1. kép *Dörre Endre – Kőszeghy Gyula – Weichinger Károly*: A pécsi Széchenyi tér távlati képe, 1928.

Forrás: *Tér és Forma* 1. (1928) 3. sz. 90.

A tervpályázat eredményhirdetése után a nyertesek megbízást kaptak Pécs város részletes rendezési tervének elkészítésére 50 000 pengő fejében. A benyújtott terv tárgyalása 1932 januárjában kezdődött. A több mint 20 tagból álló bizottságban a tervező építészek mellett a kereskedelemügyi minisztérium küldöttei, valamint a város képviselői foglaltak helyet. A munka nehézségét már az első ülésen felmerült nézeteltérések is jelezték. Volt, aki úgy vélekedett, hogy a tervezők rá akarják kényszeríteni az elképzeléseiket a városra, míg más a bizottság szakértőivel szembeni

⁴⁵ *Kalenda Lóránt*: A pécsi városkép. *Magyar Művészet* 5. (1929) 439–441.

bizalmatlanságát fogalmazta meg. A bizottságot leginkább két kérdés foglalkoztatta: a szabályozás végrehajtásának költségei, illetve a polgárok érdekeinek a védelme. Utóbbi előfeltételének a városszabályozás jogi és gazdasági vonatkozású kiegészítését tartották.⁴⁶ Mindez gyakorlatilag meg is pecsételte a terv sorsát. A bizottság első ülését ugyanis még tíz követte, a terveket kétszer közszemlére is bocsátották, majd minden egyes városlakó beadványát megtárgyalták. Az 1934. február 7-ei ülésen már nemcsak arról vitatkoztak, hogy az új utak és közterek túlméretezettek-e, vagy jó helyre került-e az ipari övezet, hanem a városrendezési törvény kormányzati előkészítésével összefüggésben felmerült a szabályozási terv napirendről való levétele is.⁴⁷ Nem volt elégedett a tervezettel a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara sem. Véleményük szerint ugyanis a tervezet „főleg műszaki megoldásokat tartalmaz, és benne a gazdasági, városszabályozási, történelmi és szépészeti kérdések, illetve feladatok csak járulékosak, mintegy a műszaki kérdésnek függvényei”.⁴⁸

A városszabályozási tervezet tárgyalásával egyidőben megkezdődött az 1888 óta érvényben levő építési szabályrendelet átdolgozása is. Ennek 1926-tól öt függeléke is napvilágot látott; a módosított szabályrendelet 1934-re készült el.⁴⁹ Ez négy építési kerületre osztotta a város területét, szabályozta a régi épületek átalakítását, az épületmagasság megszabásával pedig biztosította a hegyvidéki panoráma megmaradását. Az építési szabályrendeletet a város törvényhatósági bizottsága végül 1940. február 9-én fogadta el, a belügyminiszter jóváhagyását követően pedig – a szabályozási tervvel együtt – 1941. március 11-én lépett életbe. Mire azonban az építési szabályrendelet hatályos lett, újabb módosítások váltak szükségessé (például az udvarok területének szabályozása, ereszcsonnyak létesítésének kötelezővé tétele, régészeti leletek védelme).⁵⁰

Hiába kezdett el a város már az 1920-as évek végén a városrendezés kérdéssel foglalkozni, a nagyszabású tervet megakasztották a különböző szándékok és

⁴⁶ A város szabályozási terveinek előkészítő tárgyalása céljából alakított bizottság 1932. január 12-ei ülésének jegyzőkönyve. MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

⁴⁷ A város szabályozási terveinek előkészítő tárgyalása céljából alakított bizottság 1934. február 7-ei ülésének jegyzőkönyve. MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

⁴⁸ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 1934. január 19-ei levele. MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

⁴⁹ A „B” függelék az új utcák és terek nyitásával, a „C” a házszámtáblákkal, a „D” az építési körzetekkel, az „E” a legkisebb magassággal, az „F” néhány paragrafus módosításával volt kapcsolatos. Utóbbi csak ideiglenesnek szánták, amíg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által kidolgozandó országos érvényű építési szabályrendelet életbe lép. Belügyminiszteri jóváhagyására azonban kilenc évet kellett várni. A „G” jelű a városszabályozási tervekkel egyidőben, Pécs szab. kir. város építésügyi szabályrendeletének módosításáról készített tervezet volt. Az 1888. évi építési szabályrendelet függelékei. MNL BaML IV. 1418. Pécs város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye 15-3., 4., 5., 6., 7., 8.

⁵⁰ Tervezetek. MNL BaML IV. 1418. 15-13.; Pécs szab. kir. város úthálózati térképe az építési övezetek és beépítési övezetek feltüntetésével, 1933. Forrás: MNL BaML XV. 9. 175. Elérhetősége: <https://bit.ly/3OOXOJV>

érdekek. A bürokrácia útvesztőiben megfeneklett ügyet az 1937. évi VI. tc. mozdította ki a holtpontról, amely előírta, hogy hat éven belül minden városnak meg kell alkotnia a városrendezési tervét.⁵¹ A törvény elrendelte a városok vízszintes és magassági felmérését, a közművek kiépítését, és jogot biztosított a kisajátításokhoz is.⁵² Ennek hatására a korszak végén ugyan elfogadták a pécsi szabályozási tervet, de annak elvei nem tudtak maradéktalanul megvalósulni.

Az 1930-as évek építkezései: kertvárosok

Az 1920-as évek városi bérházépítkezéseit a következő évtizedben a kertvárosok építése váltotta fel.⁵³ Pécssett az első kertvárosnak a vasútállomás közelében 1904–1906 között felépült, 18 villából álló Schlauch-villatelepep tekinthető. A pécsi állami tisztviselők és alkalmazottak már 1923-ban mozgalmat indítottak a földreform és az új lakások építéséhez biztosított 60%-os állami kölcsön segítségével megvalósítandó kertváros létesítése érdekében, ám ebből nem lett semmi.⁵⁴ A modern kertvárosok, villatelepek építésének gondolata azonban az 1928-as városrendezési tervben is hangsúlyosan megfogalmazódott. Végül a pécsi kertváros kialakítása 1930-ban, a város központjától meglehetősen messze fekvő Észak-megyeri dülő területén kezdődött meg.

Megyeri kertváros

A 60 katasztrális holdat meghaladó nagyságú telek Visnya Ernőnek, a Pécsi Takarékpénztár igazgatójának a tulajdona volt. A telep helyszínrajzát Kőszeghy

⁵¹ Az 1937. évi VI. tc.

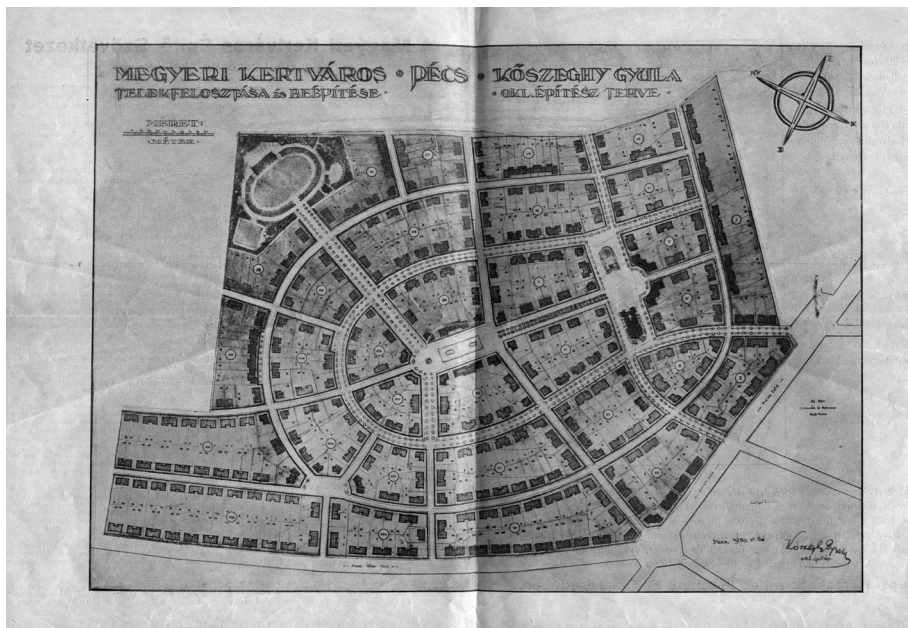
⁵² *Pamer Nóra*: Magyar építészet a két világháború között. Bp. 2001. 223.

⁵³ A kertváros gondolata a századforduló Angliájában született meg a zsúfolt, nagy népsűrűségű belvárosok problémáinak enyhítésére. Ebenezer Howard a könyvében (*Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform*. Cambridge 1898.; újrakiadása: *Garden Cities of Tomorrow*. London 1902.) olyan, maximum 60 000 fős kertvárosok létesítését szorgalmazta London környékén, amelyek ötvözik a város és a vidék előnyeit. A megfizethető árú, egészségesebb és intimebb otthont és lakáskörülményeket biztosító kertés házak mellett a városi infrastruktúra minden elemével rendelkező elővárosok létesítéséhez a városi tömegközlekedés megindulása is hozzájárult. Nem sikerült ugyanakkor a kertvárosok társadalmilag vegyes jellegét megteremteni: a városközpontoktól távolabb fekvő, természetközeli lakhatás elsősorban az életmódreform híveivé váló alternatív értelmiségiek („vegetáriánus antropozófusok”) vagy bizonyos értelmiségi szakmák, hivatalok munkatársai számára volt vonzó, akiket munkájuk nem kötött az üzleti élet központjához, a cityhez. A 20. század első évtizedeiben már Bécsben és Budapesten is megjelentek a kertvárosok, tisztviselőtelepek (például a Bírák és Ügyészek Telepe, Wekerletelep). A budapesti szuburbanizációnak ugyanakkor sajátos vonása, hogy a belvárosból nem annyira az elit, mint inkább az alsó középosztály és a munkások költöztek ki, részben az állam és a főváros kislakás-építési akcióinak köszönhetően. *Michiel Wagenaar*: Városépítészeti és polgári szabadság. Hat európai főváros fejlődésének összehasonlító elemzése. Bp. 2012. 138–145.

⁵⁴ A pécsi kertváros ügye. Dunántúl, 1923. november 4. 2.

Gyula készítette el: az árnyas fasorokkal kísért sugár- és körutak középpontjába a templom, a telep észak-nyugati sarkába ligettel körülvett sportpálya és játszótér, azzal átellenben a telep lakóinak gyerekei számára iskola került.⁵⁵

2. kép *Köszeghy Gyula*: Megyeri kertváros telekfelosztási és beépítési terve, 1930.

Forrás: Pécsi Napló, 1930. szeptember 6. Melléklet

Visnya Ernő vállalta a terület parcellázását, valamint az utak, a vízvezeték és a villanyvilágítás kiépítési költségeinek a felét. Később a kormányzat a terület csatornázását is előírta. Kezdetben 135 házhelyet alakítottak ki, de az egész kertvárost 580 parcellásra tervezték. Megszabták, hogy zárt sorú sorházas beépítés esetén a telkek utcavonalhossza legalább 9, ikerházas elrendezésnél 12, villánál pedig 16 méter legyen.

A házhelyek értékesítését a Pécsi Városfejlesztő Részvénytársaság végezte, amelynek minden bizonnyal Visnya Ernő is tagja volt.⁵⁶ 1932-ben a telkeket négy éven keresztül fizetendő, heti 5,70 pengő törlesztőrészes hitellel kínálták

⁵⁵ Megyeri kertváros telekfelosztása és beépítése. Köszeghy Gyula terve. Pécsi Napló, 1930. szeptember 6. Melléklet 1–3. (A melléklet csak a Csorba Győző Könyvtár Helytörténeti Osztályán van meg.)

⁵⁶ A részvénytársaság nem ekkor jött létre, mivel egy sajtóhír szerint az első évi rendes közgyűlésüket 1925-ben tartották. Meghívó a Pécsi Városfejlesztő Részvénytársaság Pécsen 1. évi rendes közgyűlésére. Dunántúl, 1925. április 7. 7.

eladásra. Az újsághirdetésekből kiemelték az új városrész előnyeit: nagyszerű fekvését, pormentes, tiszta levegőjét, közművesített jellegét.⁵⁷ Egy másik reklám szerint a „külföldiek jelszava: ki a városból! Mert csak a kertvárosokban van napfény, tiszta levegő és nyugalom”.⁵⁸ Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a terület a szennyvíztisztító telep és a bőrgyár között feküdt, de úgy tűnik, ez nem okozott gondot.⁵⁹ A városi buszközlekedésnek köszönhetően a belvárostól 8 perc alatt elérhető terület megtekintésére a részvénytársaság vasárnaponként ingyenes buszjáratokat is indított.⁶⁰ 1933-ban Visnya Ernő újabb 200 házhelyet parcellázott fel.⁶¹

A telep kiépítésére a telektulajdonos pécsi építészekkel és építőanyag szállítókkal társulva egy szövetkezetet hozott létre.⁶² A Megyeri Kertváros Építő Szövetkezet családiház-építő akciót hirdetett olyan építetők számára, akik rendelkeztek a telek árával és az építési költség 25%-ával. A cél a polgári igények kielégítése volt, de számoltak az építetők teherviselő képességével is, ezért „külső képükben egyszerű, de ízléses épületekből álló telepet” kívántak létesíteni.⁶³ A családi házak típusterveit Kőszeghy Gyula, Hoffmann László és Visy Zoltán készítette. A Megyeri Kertváros Építő Szövetkezet felhívása a saját otthon előnyeit ecsetelte, amely nemcsak az egyénnek, de a „köznek is érdeke, mert megelégedett embereket nevel a társadalomnak és ez a megelégedettség úgy a munkaadó és a munkás, mint az állam és a hivatalnok közötti viszony megszilárdításának is ilyen formán a nemzeti szolidaritásnak is legalkalmasabb eszköze”.⁶⁴

A budapesti Wekerletelep építéséhez hasonlóan a téglát helyben állították elő, ráadásul két pécsi vállalkozó technológiai újításának köszönhetően a gyári téglák áránál jóval olcsóbban.⁶⁵ Ezekből épült a telep első hat ikerháza.⁶⁶ 1933-ig 70 lakóház épült meg; a 100. kivitelezése 1934 tavaszán zajlott. Nem volt véletlen, hogy a kertváros létesítése az 1930-as évek elején vette kezdetét: az építkezésnek

⁵⁷ Hirdetés. Dunántúl, 1932. június 7. 8.; Hirdetés. 1934. május 10. 2.

⁵⁸ Hirdetés. Dunántúl, 1932. szeptember 8. 6.

⁵⁹ Az OTI és a város levelezése Megyeri kertváros kiépítésével kapcsolatban. MNL BaML IV. 1407. h. F-24-61857/1943.

⁶⁰ Megyeri kertváros. Dunántúl, 1932. július 16. 4.

⁶¹ A kisgyűlés tárgyai. Dunántúl, 1933. november 8. 3.

⁶² Megyeri városrész. Pécsi Napló, 1930. július 12. 1.

⁶³ A Megyeri Kertváros Építő Szövetkezet családi házipítő akciója. Pécsi Napló, 1930. szeptember 6. Melléklet 1-3.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ A Zelms Lajos és Sándor Károly-féle eljárásról bővebben lásd *Gál Éva*: Építőipari találmányok Sándor Károly vállalkozó hagyatékából. In: Történeti Muzeológiai Szemle 19. Szerk. Ihász István – Pintér János. Bp. 2021. 275-280.

⁶⁶ (Cs): Hogyan nő ki a földből egy új pécsi városnegyed? Dunántúl, 1930. szeptember 16. 5.; Nagyarányú építkezés megindítását teszi lehetővé a Zelms-Sándor-féle eljárással gyártott olcsó pécsi téglá. Dunántúl, 1931. január 17. 3.

ugyanis jelentős szerepet szántak a munkanélküliség enyhítésében. 1934-ben a telep félezer lakója jórészt aktív és nyugalmazott tisztviselő volt, akik 6-7000 pengőért jutottak az összkomfortos, parkettás, kertes házakhoz.⁶⁷ Az 1930-as évtized közepén a Pécsi Városfejlesztő Rt. építetőként is tevékenykedve különböző konstrukciókban kínálta a kertvárosi házakat: a három, illetve négyszobás vilákat bérbeadás útján, a kétszobás, fürdőszobás házakat pedig ezer pengő lefizetése és a vételár hátralékának havi törlesztése mellett igyekezett értékesíteni.⁶⁸ Miután 1934-ben elfogytak a házhelyek, újabb területek parcellázására került sor.⁶⁹ Ugyanebben az évben „autóbuszvárótermet” is létesítettek a félóránként közlekedő járat utasai számára.⁷⁰

A terület beépítésébe az 1930-as évek közepétől több vállalat is bekapcsolódott: a MÁV a Hitelbank segítségével támogatta alkalmazottainak lakásépítését a Nyárfa utcában, a Pécsi Bőrgyár pedig a Táncsics Mihály utcában kezdett ikerházakat építtetni.⁷¹ 1936-ban a Katolikus Karitás is feltűnt itt építetőként. A belvárosi katolikus egyházközség ugyanis a belvárosi templom (és a török alóli felszabadulás) 250 éves jubileumát szociális célú ingatlanok megvalósításával akarta megünnepelni, ezért tíz olyan családi ház felépítését kezdeményezte, amelyekben sokgyerekes, szegény sorsú családoknak tudnak egészséges lakóhelyet biztosítani. Az építkezést egy 20 000 pengős adomány indította el, melyhez további pénzadományokat, építkezési anyag vagy ipari munka felajánlását várták.⁷²

Az 1930-as évek végén az Országos Társadalombiztosító Intézet (a továbbiakban: OTI) is megjelent beruházóként a területen. 1937 januárjában 60 000 négyzetöltnyi, még fel nem parcellázott területet vásárolt meg, hogy az öregségi tartalékalapból 340 kislakásos házat építsen rajta. Az OTI 1937 júliusában már csak 70 ház építését helyezte kilátásba, mivel számításai szerint a lakbérleti díjak nem biztosították a tőke törvényes hozamát az építkezés költségeinek (építőanyagárak és a munkabérek) emelkedése miatt.⁷³ 1937 szeptemberében már csak 20 házról volt szó, pedig a város polgármestere szerint nagy hiány volt az 1-2 szobás lakásokból, a befektetés gazdaságosságát pedig egységes terv alapján és egyszerű kivitelben megvalósuló, nagyobb számú lakóház felépítése esetén biztosítottnak

⁶⁷ (Cs): Épül a századik ház Pécs legszebb és legmodernebb negyedében a Megyeri kertvárosban. Dunántúl, 1934. május 10. 3.

⁶⁸ Hirdetések: Dunántúl, 1934. május 13. 12.; 1934. május 27. 2., 13.; 1934. június 17. 2.

⁶⁹ Új parcellázás a Megyeri Kertvárosban. Dunántúl, 1934. augusztus 26. 8.

⁷⁰ Autóbuszváróterem épül a Megyeri kertvárosban. Dunántúl, 1934. június 20. 6.

⁷¹ *Vüics Tibor*: A Megyeri Kertváros kialakulása és funkcionális változásai. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Szerk. Font Márta – Vonyó József. Pécs 1999. 33.

⁷² Tíz családi ház épül sokgyermekes családok részére. Pécsi Katolikus Tudósító 14. (1936) 9. sz. 189–190.; Segítetek építeni! Pécsi Katolikus Tudósító 14. (1936) 10. sz. 204.

⁷³ Az OTI és a város levelezése Megyeri kertváros kiépítésével kapcsolatban. MNL BaML IV. 1407. h. F-24-61857/1943.

látta. A családi házak títusterveire országos tervpályázatot írtak ki, amelyen három pécsi építész nyolc tervét is a kivitelezhető tervek közé sorolták. Hiába bízták azonban meg Forbát Alfrédot a részlettervek elkészítésével, az első zsidótörvény életbe lépésével az Ipari Minisztérium megvonta tőle a feladatot.⁷⁴ A beruházás bizonytalanná válása következtében a város az OTI által az utak és közművek kiépítésének felére befizetett összegből városrendezési alapot hozott létre.⁷⁵

Az OTI végül 1939-ben kezdett építkezni a Megyeri kertvárosban. Több épülettípus tervei is fennmaradtak, de az építkezések pontos menete sem a levéltári, sem a sajtóforrások segítségével nem rekonstruálható. A Templom tértől délre, a mai Berzsényi és Kertváros utcákba 10 egyszobás és 10 kétszobás családi lakóházat terveztek. A sajtóban megjelent árlejtési hirdetések alapján ezek valószínűleg 1939–1940-ben épültek.⁷⁶ A házak kivitelezését helyi vállalkozók végezték: az egyszobás házakat fele-fele arányban Juhász Ferenc és Foor János, a kétszobásokat Beczkay Jenő építette meg. A Tolsztoj utcának a Gyulai Pál és a Berzsényi Dániel utca közötti részén egy ikerház-típus épült, amelynek csak helyszínrajzát, illetve az udvarba tervezett iker-fáskamrák rajzát ismerjük. Ez utóbbi tervrajzon Benkhardt Ágost neve szerepel.⁷⁷ 1941-es keltezésű annak a másik, egyszobás ikerháznak a tervrajza, amelyből a helyszínrajz szerint 27-et terveztek felépíteni a Keszüi útnak a Gyulai Pál – Berzsényi Dániel utca közötti, illetve a Gárdonyi Géza utcának a Szent Erzsébet – Gyulai Pál utcák közötti részén. Ennek az E betűvel jelölt típusháznak a terveit Károlyi Antal rajzolta meg.⁷⁸ Az architektúrán a népi építészeti hatása érződik, ami az épületek formáiban (tornác, párkánykialakítás) és a homlokzatokon alkalmazott (népies virág)ornamentikában is tetten érhető. Az egyszobás lakásokban nemcsak előszobát, de fürdőszobát is kialakítottak.⁷⁹ A sajtó szerint 1942-re 100 OTI-ház épült meg.⁸⁰ Bár a „Visnya-telep” teljes beépítése nem valósult meg a két világháború között, az első, igazi pécsi kertváros lévén jelentősége mégis óriási volt.⁸¹

⁷⁴ *Mendöl Zsuzsanna*: Forbát Alfréd munkásságáról. *Jelenkor* 40. (1997) 873.

⁷⁵ *Vargha Dezső*: Pécs thj. város szociálpolitikai tevékenysége 1936–1944. In: Baranyai Helytörténetírás 1983–1984. Szerk. Szita László. Pécs 1985. 209.

⁷⁶ Beérkezett ajánlatok a Megyeri-kertvárosi OTI kislakások építési munkálataira. *Pécsi Napló*, 1939. március 4. 5.; Ajánlatok az OTI családi házak építésére. 1939. július 16. 15.

⁷⁷ Helyszínrajz. Az Országos Társadalombiztosító Intézet építkezése. Pécs, Megyeri kertváros. MNL BaML XV. 1. b. 393.

⁷⁸ Pécs és baranyai versenytárgyalások. *Pécsi Napló*, 1941. augusztus 22. 7.

⁷⁹ „E” típusú ikerház terve. MNL BaML XV. 1. b. 1329.

⁸⁰ *L. M.*: Vessünk be minden talpalatnyi földet! A Megyeri Kertvárosban tíz hold jó termőföld hever parlagon. *Pécsi Napló*, 1942. április 12. 3.

⁸¹ A második világháború után a terület a városfejlesztő politika látóhatárán kívülre került egészen a hatvanas évek közepéig, amikor az új kertváros kiépítésének programja révén újjáéledt a régi kertváros is.

Horthy kertváros

A város keleti részén, a budai külvárosban egészen más megfontolásból épült kertváros. Bár „ínségmunkát” már a Megyeri kertváros közműveinek, utcáinak a kiépítésekor is igénybe vettek, a Horthy kertváros létesítésének háttérében ki-mondottan szociális szempontok álltak. A budai külvárosi telep ugyanis sokgyerekes munkáscsaládok számára igyekezett megfelelő lakhatást biztosítani. Nem ez volt az első ilyen típusú próbálkozás Pécsen, hiszen már 1932-ből fennmaradtak szoba-lakókonyhás kislakások tervrajzai.⁸² A szociális gondoskodás területén a produktív szociálpolitikát kidolgozó Esztergár Lajosnak köszönhetően Pécs élen járt a városok között. Ennek célja nem a szegények segélyezése, hanem állandó megélhetési forráshoz juttatása és önálló gazdálkodásra nevelése volt.⁸³ Ez lett az 1940-ben létrejött Országos Népi- és Családvédelmi Alap (a továbbiakban: ONCSA) fő irányelve is, amely a sokgyerekes, megélhetésükben veszélyeztetett családokat az érintettek önfenntartásra való képességének növelésével igyekezett segíteni.⁸⁴ Különböző akciói (gyermekétkeztetés, állattjuttatás, műhelyek és boltok berendezésének a támogatása) mellett az ONCSA kiemelt feladatának tartotta a sokgyerekes családok lakáshoz juttatását.

Ennek főpróbájaként értelmezhető a pécsi Hársfa és Torda utcák közötti telektömb beépítése, ahol többgyermekes családok részére emeltek kertés házakat. A város közgyűlése 1938 októberében 100 szoba-konyhás lakás megépítéséről döntött, amelynek 419 800 pengőnyi költségét sokféle forrásból, többek között az ingyenyhitési alapból, a szükségmunkából, a városi üzemek nyereségéből, valamint kölcsönből és államsegélyből fedezték. A kislakásépítési program első üteme 1939 őszére valósult meg: november elsején a bérlők 63 egy- és 6 kétszobás lakásba költözhetek be. A Pósa Lajos, Sarló, Vadász, Bokor és Torda utcákba tervezett házak megépülését 1940-től az ONCSA is támogatta. A kertváros 1940-ben, Horthy kormányzásának 20. évfordulója alkalmából felvette a kormányzó nevét.⁸⁵

A város műszaki ügyosztályán készült tervek közül csak a kétszobás lakások rajzai maradtak meg. A közel 50 m² alapterületű lakások a modern építészet elveit valósították meg. Nemcsak a földszinten alakítottak ki fedett teraszt, hanem a lapostetős épület egész teteje is teraszként funkcionált. A szobák külön bejáratúak voltak, s egy hosszúkás előszobából nyíltak. A konyha, a kamra és az előszoba

⁸² Egy szoba és lakó-konyhából álló munkáslakások terve. MNL BaML IV. 1407. h. F–35761/1932.

⁸³ *Molnár Margit*: Esztergár Lajos szociálpolitikája főbb műveinek tükrében. Pécsi Szemle 5. (2002) 4. sz. 71–82.

⁸⁴ *Bódy Zsombor*: Magyarország társadalomtörténete a két világháború között. IX. A jóléti fejlődés kezdetei és a szociálpolitika. MeRSZ online okoskönyvtár (<https://bit.ly/3Us1frV>, letöltés 2022. okt. 17.)

⁸⁵ *Vargha Dezső*: A pécsi munkaerőhelyzet és a városi inségmunka-rendszer (1929–1940). In: Baranyai Helytörténetírás 1987–1988. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs 1988. 315–339.

padlóját cementlap burkolta. A házban vízöblítéses WC is volt.⁸⁶ A kislakásos telep házainak kezelésére közjóléti szövetkezet alakult, amely gazdasági, egészségügyi és nevelő célzatú szabályokat is előírt. A bérlőknek például a kerti munkák elvégzését is vállalniuk kellett. A 4200-6000 pengőből felépült házak 25 évi lakbérfizetés után a bérlők tulajdonába mentek át.⁸⁷

A kislakásépítési program a háború alatt csak szerény mértékben folytatódott. Néhány ház épült az Ungvár utcában, Meszesen a Névtelen utcában, illetve felújították a Remény utcai szükséglakásokat.⁸⁸

Középítkezések

A középítkezések fénykora minden bizonnyal a dualizmus időszaka volt, ám maradt megvalósításra váró feladat a világháború utáni időkre is. A két világháború között Pécs – ahol a katolikus egyház hagyományosan az egyik legfontosabb építető volt évszázadok óta – egészen kiemelkedőt alkotott a templomépítéset terén. Míg a dualizmus idején – a török korszak utáni templomépítkezések, illetve a vallásosság átalakulása⁸⁹ következtében – egyetlen új katolikus templomot sem építettek, a két világháború között hat új templomot emeltek, nagyrészt a város térbeli terjeszkedésével összefüggésben. A Zichy püspök által még 1914-ben építeni kezdett jezsuita gimnázium, rendház és internátus temploma Fábíán Gáspár tervei alapján 1930-ra készült el.⁹⁰ A pécsi egyházmegye fénykorára utaló neoromán stílus érhető tetten Pilch Andor gyárvárosi templomán is. Ifj. Nendtvich Andor Weichinger Károllyal közös munkája, az 1932–1934 között épült temetőkápolna – Pécs török emlékeire utaló formájával – a „helyi ízekkel gazdagított modern építéset” példája.⁹¹ Gosztonyi Gyula, a Pécs múltját kutató tudós-építész, műemlékvédő, aki anyai nagybátyja, Pilch Andor halála (1936) után a székesegyházi és káptalani uradalmak mérnöke lett, templomterveivel nagyban hozzájárult az egyházművészet modern szellemű megújításához.⁹² Két temploma is épült Pécsen: a

⁸⁶ Költségvetés és tervek a Hársfa és Torda utcák közötti telektömbökön létesítendő, a többgyermekes családok részére építendő szobakonyhás lakóházakhoz. MNL BaML XV. 1. b. 902.

⁸⁷ *Timon Kálmán*: ONCSA házépítési akció. Magyar Építőipar 33. (1983) 7. sz. 429–441.

⁸⁸ *Vargha Dezső*: Pécs thj. város szociálpolitikai tevékenysége 1936–1944. In: Baranyai Helytörténetírás 1983–1984. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs 1985. 203–227.

⁸⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a katolikus körök, legényegyetek székházai, illetve a szerzetesrendek építkezései domináltak.

⁹⁰ *Fábíán Gáspár*: Küzdelmeim és alkotásaim 1910-től 1935-ig, életem ötvenedik événél. Bp. 1935. 43–44.

⁹¹ *Mendöl Zsuzsanna*: Pécs építészete a két világháború között. Magyar Építőművészet 32. (1983) 2. sz. 31.

⁹² *Uő*: Dr. Gosztonyi Gyula (1904–1962) építészmérnök munkássága. In: Tanulmányok Pécs Történetéből 13. Szerk. Font Márta – Vargha Dezső. Pécs 2003. 287–292.

Bártfa utcai Szent István, és a Megyeri kertvárosi Erzsébet templom.⁹³ Mindkettő csak a második világháború végére készült el. A korszak legkiemelkedőbb szakrális emléke Weichinger Károly pálos temploma.⁹⁴ A városkép szempontjából meghatározó lett a Széchenyi téri Gázi Kászim dzsámi félköríves bővítése, amelyet Körömendy Nándor tervei alapján 1938–1940 között valósítottak meg.

A templomok mellett iskolákból épült a legtöbb. Ebben nemcsak Klebelsberg népiskola-építési programjának volt szerepe, hanem annak a helyhiánynak is, amit az okozott, hogy a város számos iskolaépületet engedett át az egyetem számára. 1922–1923-ban Pilch Andor tervei alapján épült meg az Egyetem utcai elemi iskola, amit már befejezése előtt – Nagy Lajosról elnevezett – fiúkollégiummá alakítottak át.⁹⁵ A főreáliskola a volt Jogakadémia Király utcai épületébe költözött. A városi felső kereskedelmi iskola fiú tanulói a Makár utcai elemi iskolába, a lányok a Mária utcai lányiskolába jártak.⁹⁶

A város peremterületei közül elsőként Gyárvárosban emeltek új iskolaépületet 1924-ben, amelyet 1926-ban, 1929-ben és 1935-ben is bővítettek. Az iskolát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium finanszírozta azzal a feltétellel, hogy a város saját költségén iskolát épít a szőlőhegyen lakó diákok számára. A két tantermes Istenkúti iskola 1927-re készült el. Az 1920-as évek végére az Ullmann-telepi bányászkolónia is kapott egy iskolát. A négy tanteremből és tanítói lakásból álló épületet a város az Országos Népiskola Építési Alapból felvett kölcsönből valósította meg.⁹⁷ 1931-ben adták át a Megyeri kertváros elemi iskolájának épületét, amit Hoffmann László tervei alapján kiviteleztek.⁹⁸ A helyhiány enyhítése céljából Klebelsberg Kuno már 1922-ben ígéretet tett egy 12 tantermes iskola létesítésére, de erre csak 1931-ben került sor. A Müller Félix, budapesti építész által tervezett Fiume (ma Petőfi) utcai épület a korszak legszebb és legkorszerűbb elemi iskolája lett.⁹⁹ Szintén a kultuszminiszter támogatásának köszönhetően nyitotta meg kapuit 1929-ben az iparos tanonciskola és tanoncotthon a Rét utcában, ahol az országban elsőként biztosítottak szakirányú iparos képzést. Ugyanebben az évben költözött új, Búza téri épületébe az Állami Fémipari Szakiskola.¹⁰⁰ A bel-

⁹³ *Pete József*: A kertvárosi plébániatemplom. Pécsi Szemle 6. (2003) 1. sz. 52–64.

⁹⁴ *Bánkúti Gábor*: A pálosok és Pécs. Pécs 2021. 115–131.

⁹⁵ Az új tanári lakóház felépítésével a Nagy Lajos Kollégium a Béke-palotába költözött, az Egyetem utcai elemi iskola épületét pedig 1931-ben visszaadták eredeti rendeltetésének.

⁹⁶ Megkezdődtek az átalakítások az egyetemi épületeken. Dunántúl, 1922. augusztus 2. 4.

⁹⁷ *Stelcz István*: Községi és állami elemi népiskolai építkezések Pécssett 1868 és 1931 között. Pécsi Szemle 9. (2006) 4. sz. 36–59.

⁹⁸ Hoffmann László tervei a megyeri kertvárosi elemi iskolához. MNL BaML XV. 1. b. 306/a.

⁹⁹ *Kult László*: Szieberth Róbert alapítású elemi népiskolák Pécssett. In: Utcák, terek, épületek Pécssett. Szerk. Márfi Attila. (Baranyai Történelmi Közlemények 4. – A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve) Pécs 2010. 253.

¹⁰⁰ *Nagy I. G.*: Pécsi polgármesterek i. m. 273.

város kevés építkezésének sorában említhető a Nagy Lajos Gimnázium északi bővítése. A kereskedelmi középiskola Rét utcai épületét csak az 1950-es években fejezték be. Az 1920-as évek második felének iskolaépítései révén a város alsó- és középfokú oktatásának feltételeit az 1930-as évekre sikerült normalizálni.

Az 1920-as évek végén már egyetemi beruházásra is sor került. A legsürgetőbb feladat a diákok és a tanárok lakókörülményeinek javítása volt, ezért elsőként egy fiúkollégiumot, majd egy új tanári lakóházat építettek. Az 1929 őszen átadott Szent Mór Kollégium megvalósítását a város, illetve előkelő egyházi és világi személyek és testületek (Zichy Gyula és utóda, Virág Ferenc pécsi püspökök, a pécsi székeskáptalan, a veszprémi püspök, Apponyi Albert, Kornfeld Móric földbirtokos) alapítványai biztosították, de a költségekhez az egyetem tanárai közül is többen hozzájárultak – fizetésük egy részének felajánlásával. Mindez az egyetem nehéz helyzetét is jelzi. Míg ugyanis az állam 1924–1931 között a szegedi egyetem infrastrukturális fejlesztésére 10 308,4 millió, a debreceni egyetem továbbépítésére pedig 6 219,3 millió pengőt költött, addig a pécsi egyetem építkezéseire mindössze 1 560,1 milliót fordított. Utóbbi összegből 961,7 millió pengőt az 1924–1926 között zajló épület-átalakításokra, 598,4 milliót pedig az Erzsébet Tudományegyetem negyedik karának, a Sopronban működő evangélikus hittudományi kar új épületének 1929-ben megkezdett építésére fordítottak.¹⁰¹ Ez azt jelenti, hogy az 1920-as évek második felében a kormányzat egyáltalán nem támogatta az Erzsébet Tudományegyetem pécsi építkezéseit. Ennek több oka is volt, amelyek közül legismertebb talán az, hogy a kultuszminiszter Szeged országgyűlési képviselőjeként a kulturális decentralizáció jegyében megvalósuló egyetemfejlesztést „az alföldi kultúra emelése” szempontjából is fontosnak tartotta, ráadásul Debrecen és Szeged – Péccsel ellentétben – a költségek felét is elő tudta teremteni.¹⁰² Amíg Szegeden és Debrecenben campusok épültek, addig Pécsen az egyetem intézetei és klinikái a város területén szétszórva helyezkedtek el. Az állami támogatás hiányában Pécs önerőből volt kénytelen a rendkívül nehéz gazdasági helyzetben és az egyetem megcsonkításának újból jelentkező veszélye mellett intézményét fejleszteni.

A város vezetői az 1920-as évek végére nemcsak azt ismerték fel, hogy a pécsi egyetem a másik két vidéki egyetemhez képest egyre inkább lemarad, hanem azt is, hogy „nincs lehorgonyozva és nincs a városhoz nőve az az egyetem, amelynek nincsenek külön saját épületei”.¹⁰³ Az új tanári lakóház átadása (1931)¹⁰⁴ után

¹⁰¹ *Ladányi Andor*: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Bp. 2000. 159.

¹⁰² Klebelsberg kultuszminiszter a pécsi egyetemi építkezések szüneteltetéséről. Dunántúl, 1928. december 13. 1.

¹⁰³ X.: A pécsi egyetem fejlesztése. A jogi kar építkezései. Dunántúl, 1932. május 26. 4.

¹⁰⁴ A négy darab öt- és 12 négyszobás lakást magába foglaló, art deco stílusú épület Kószeghy Gyula tervei alapján épült a Szent Mór kollégiumtól délkeletre fekvő saroktelken. Az új tanári lakóház felépítése tette lehetővé, hogy az oktatók korábbi lakhelye, a Béke-palota – az eredeti elképzeléseknek megfelelően – Nagy Lajos Kollégiumként működhessen, az Egyetem utcai elemi iskolát pedig visszakaphassa

ezért a város elsősorban az elméleti intézetek helyhiányán igyekezett enyhíteni. Ennek eredményeképpen épült fel az egyetem központi épületének 1932–1934 közötti bővítéseként a jogi kar Kőszeghy Gyula által tervezett szárnyépülete.¹⁰⁵

3. kép Az Erzsébet Tudományegyetem új, jogi kari szárnyépülete és a Szent Mór Kollégium a mai 48-as téren

Forrás: MNL BaML XV.41.b.163. Szentirmay Tibor képeslapgyűjteménye

A két világháború között emelt középületek közül a közlekedési, egészségügyi-szociális és szórakozási funkciójúak érdemelnek még külön említést. 1930-ban készült el az Aero Klub hangárja a pécsi repülőtéren, 1932-re pedig Pécs Város Közlekedési Vállalatának autóbuszgarázsa.¹⁰⁶ Mindkettőt Hoffmann László tervezte, előbbit Visy Zoltánnal közösen. A hangár nemcsak funkciója, de anyaghasználata (fém- és üvegszerkezetű tető) és újszerű megoldásai (tolóajtók) révén is a modern építészetet képviselte.¹⁰⁷ Visy Zoltán műve volt a Fiume

a város. *Pilkhoffer Mónika*: Az Erzsébet Tudományegyetem pécsi épületei. *Per aspera ad astra* 1. (2014) 2. sz. 45–46.

¹⁰⁵ A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Jogkari épületének tervrajza. MNL BaML XV.1.e.55. Kőszeghy Gyula hagyatéka.

¹⁰⁶ Zsabokorszky felvétele. Városi Közlekedési Vállalat autóbuszgarázsa. *Tér és Forma* 10. (1937) 4. sz. 91.

¹⁰⁷ *Mendöl Zsuzsanna*: Építésszpálya a két világháború szorításában. Hoffmann László (1897–1943). In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 41–42. Pécs 1998. 237.

utcai modern és elegáns mentőállomás is (1935), amely az első ilyen típusú vidéki épület volt. A mentőállomás földszintjén négy mentőautó, az emeleten a 12 fős személyzet (orvosok, szülésznők, ápolók) szobáit alakították ki.¹⁰⁸

Az egészségügyhöz kapcsolódik az OTI székház Munkácsy Mihály utcai épülete, amelyet a korszakban többször is bővítettek.¹⁰⁹ A két világháború közt morbus hungaricusnak számító tbc és a szénbányászat okozta tüdőbetegségek orvoslása szempontjából – klimatikus viszonyai miatt – a Mecsek lankáit ideális helyszínnek tartották egy tüdőgyógyintézet számára. A szanatóriumra kiírt 1930. évi tervpályázat a modern és historizáló tervek küzdelmét eredményezte, ám az építkezést nem a stílusvita, hanem a pénz hiánya akasztotta meg. Az épület csak az 1940-ben meghirdetett újabb tervpályázatot követően valósult meg.¹¹⁰ 1935–1936-ban nyugati irányban bővítették az Irgalmas rend kórházát is.

A Stefánia Szövetség Anya- és Csecsemőgondozó Intézetének épületét Pilch Andor tervezte – az irodájában működő pályakezdő Gosztonyi Gyulával és Visy Zoltánnal együtt – 1927–1928-ban.¹¹¹ Esztergár Lajos kezdeményezésére az 1930-as évek közepétől a Tüzér utca és az izraelita temető között egy 14 házból álló „szegénytelep” létesült, házanként négy-négy kicsi lakással. Az 1941-ben emelt zsidó szeretetotthon épülete artisztikus téglarchitektúrája miatt egyedi színfoltot képvisel Pécs építészetében. Nemcsak az állategészségügy és a higiénés viszonyok, de a modern építészet szempontjából is a korszak fontos épülete volt a közvágóhíd.¹¹²

A szórakozás területén új épülettípusok jelentek meg. A Horthy-korszakban a fizetett szabadság, majd a 6 napos munkahét bevezetése következtében jelentősen megnőtt a szabadidővel rendelkezők, a szórakozni, kirándulni, sportolni, strandolni járók száma.¹¹³ Már a város első mozijának 1912. évi megnyitása után felmerült egy újabb filmszínház építésének a gondolata, de a világháború miatt erre csak 1921-ben került sor. Az Apollo Projectograph Rt. által a belváros szélén építtetett 680 férőhelyes Park Mozi (terv: Pilch Andor) 1923-ban kertmozival is bővült. 1935-től egy harmadik mozi is várta már a filmrajongókat: a szigeti külvárosban felépült, kívül-belül modern Uránia Mozi (terv: Weichinger Károly – ifj. Nendtvich Andor – Visy Zoltán).¹¹⁴

¹⁰⁸ A vidék első mentőállomását hétfőn kezdik építeni Pécsen a Fiume utcában. Dunántúl, 1935. október 20. 5.

¹⁰⁹ *Mendöl Zsuzsanna*: A Munkácsy utcai szakorvosi rendelőintézet. Károlyi Emil munkássága. Pécsi Szemle 8. (2005) 1. sz. 92–102.

¹¹⁰ *Új*: A modern építés térhódítása Pécsen és Baranyában. Baranyai Művelődés 34. (1987) 1. sz. 57.

¹¹¹ *Új*: Dr. Gosztonyi Gyula (1904–1962) építész és Pécs. Műemlékvédelem 36. (1992) 1. sz. 11.

¹¹² *Bierbauer Virgil*: Városi vágóhíd Pécsen. Tér és Forma 15. (1942) 4. sz. 60–63.

¹¹³ A szabadidő és a testkultusz társadalmi jelentőségéről bővebben: *Mohácsi Gergely*: Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. Korall 7–8. szám (2002) 34–55.

¹¹⁴ *Lippenszky István*: Pécs mozitörténete. Pécs 1983. 73–104.

A két világháború között felértékelődött a túrázás, a természetjárás szerepe, ami a tengerpart és a hegyek elvesztésével átalakuló nyaralási és utazási szokásoknak volt a következménye. Az 1891-ben alakult Mecsek Egyesület turistautak, pihenők, kilátók építésével igyekezett a filoxéra következtében jelentőségét veszítő szőlőművelés helyett új lehetőségeket keresni a hegy hasznosítására.¹¹⁵ Az egyesület fennállásának 40. évfordulójára Visy Zoltán tervei alapján megépült a dörmörkapui turistaház. A város az idegenforgalmat egy modern mecseki szálloda megépítésével igyekezett fellendíteni. A lapos tetejű hasáb merev geometriáját enyhén hajló homlokzattal oldó, déli teraszos Üdülőszálló a korszak egyik legkiválóbb hotelépülete lett.¹¹⁶ A Lauber–Nyír–Nendtvich tervei alapján felépült szállodában forgatták a korszak egyik népszerű vígjátékát, a *Hotel Kikelet* című filmet (1937). A sportlétesítmények közül a Pécsi Egyetemi Atlétikai Club tornacsarnokát (terv: Hoffmann László, 1937–1939), a balokányi városi strandfürdőt¹¹⁷ és a Pius Gimnázium sporttelepét kell kiemelnünk. A testkép változásában nagy szerepet játszó strandolás hívei a Balokány mellett a Hullámfürdőben is hódolhattak kedvtelésüknek.

Hasonlóan a dualizmus időszakához, a két világháború között is számos új középületet emeltek Pécsen. Lényeges különbség azonban, hogy míg a Monarchia idején az igazgatási, szociális és katonai intézményeket Pécsre telepítő állam volt az egyik legnagyobb építtető, az állami beavatkozás pedig a városfejlesztés egyik kulcsfontosságú tényezőjének számított,¹¹⁸ addig a világháború után sokkal inkább a város és a pécsi vállalkozások, egyesületek, valamint az egyház építkezett. Ráadásul az új középületek már nem a belvárosban, hanem a külvárosokban épültek fel.

Lakóházak

A pécsi lakóházakról elsősorban épületstatisztikai adatok alapján igyekszünk képet adni. A számok nemcsak a két világháború közötti tendenciák megrajzolására alkalmasak, de ahhoz is támpontot nyújtanak, hogy Pécs eredményeit ne önmagukban, hanem más törvényhatósági jogú (röviden thj.) városokkal összehasonlítva értelmezhesük. Az elemzés egzaktságát megkérdőjelezi, hogy az 1920-as népszámlálás adatsorai kevésbé tekinthetők hitelesnek. Mivel azonban

¹¹⁵ B. Horváth Csilla: A Mecsek Egyesület története I. (1891–1916). In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 36. Pécs 1992. 133–148.

¹¹⁶ Pamer N.: Magyar építészet i. m. 185–190.

¹¹⁷ W. K.: Városi strandfürdő Pécsen. Tér és Forma 6. (1933) 10. sz. 313–318.

¹¹⁸ Beluszky Pál: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tér–Idő–Társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Szerk. Tóth József. Pécs 1990. 99.

más vagy jobb forrás nem áll rendelkezésünkre, ezért fenntartásokkal, de felhasználtuk ezeket. A vizsgáldás során a lakóházak számát, falazatát és tetőzetét, a lakóépületek magasságát és komfortosságát vizsgáltuk.

A lakóházak száma

1920 és 1930 között országos szinten csaknem negyedével nőtt a lakóházak száma (1 177 044-ről 1 467 926-ra). Ezt a statisztikusok a háború miatt elmaradt építkezések pótlásával, az országos földbirtokrendezéssel kapcsolatos házhelykiosztással és az évtized harmadik harmadának gazdasági fellendülésével magyarázzák.¹¹⁹ 1930 és 1941 között a növekedés már csak a fele volt az előző évtizedének, ami az 1930-as évek elejét illetően a gazdasági világválság, a vége esetében pedig a háború közeledtével állt összefüggésben.¹²⁰ Az országos tendenciához hasonló volt a helyzet a thj. városok átlagát illetően is, miközben Pécs mutatói ettől az 1930–1941 közötti évtizedben jelentősen eltértek.

1. táblázat A lakóházak számának alakulása (1920–1941)¹²¹

	1920	1930	1920–1930	1941	1930–1941
Pécs	5363	6845	28%	8736	28%
Thj. városok	75 123	94 186	25%	109 367	16%
Magyarország	117 7044	146 7926	25%	1657 860	13%

Pécsett 1920-ban 5363, 1930-ban 6845, 1941-ben 8736 lakóházat írtak össze a népszámlálási biztosok.¹²² A nyers számok önmagukban is jelentős építőtevékenységről tanúskodnak, hiszen e szerint 1920–1930 között 1140, 1930–1941 között 1891 új lakóépületet emeltek, vagyis mindkét évtizedben jelentősen növekedett a lakóépületek száma. A másik kilenc thj. várossal¹²³ összevetve elmondható, hogy

¹¹⁹ MSK Ús. 83. 9–10.

¹²⁰ Történeti Statisztikai Kötetek. Az 1941. évi népszámlálás. 5. Lakóház- és lakásadatok községenként. Bp. 1982. Történeti Statisztikai Kötetek (a továbbiakban: TSK 1941.) 6.

¹²¹ MSK Ús. 83. 29*.; TSK 1941. 16.

¹²² Az 1910 és 1920 közötti évtized adatai nehezen értelmezhetőek. A népszámlálások szerint Pécsett 1910-ben 5705, 1920-ban 5363 lakóház állt, vagyis 10 év alatt 342 házzal csökkent a lakóépületek száma. Bár a világháború és következményei miatt – a trianoni országra vetítve – országos szinten is mindössze 2,5%-kal nőtt ekkor a lakóházak aránya, arra nem találunk magyarázatot, hogy mi állhat – az összeírás hibáján túl – a lakóházak megfogyatkozásának hátterében. Amennyiben az 1920-as adatot tévesnek minősítjük, és azt feltételezzük, hogy a valósághoz közelebb állhat az 1910-es számadat, akkor az 1920–1930 közötti 28%-os növekedés helyett csak 20%-os gyarapodásról beszélhetünk. Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp. 1923. (a továbbiakban: MSK 69.) 17.

¹²³ Székesfehérvár, Győr, Sopron, Baja, Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét, Miskolc és Debrecen

a növekedés különösen az 1930-as években volt kiemelkedő mértékű, hiszen miközben a thj. városok esetében a korábbi évtized 25%-os átlagáról 16%-ra esett vissza a lakóházak építése, addig Pécssett 28%-kal növekedett. Pécs 1920–1930 között a tíz vizsgált város közül (Miskolccal együtt) a negyedik, 1930–1941 között (Sopronnal megegyező százalékot elérve) a második volt a sorban. A két világháború közötti teljes időszak növekedése még a dualizmus koránál is nagyobb volt.¹²⁴ 1869–1910 között Pécssett évi átlagban 66 új házat emeltek, míg 1920–1941 között 144-et.

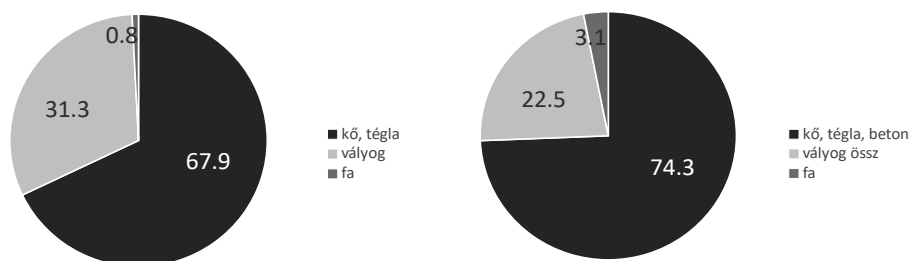
Falazat

A statisztikai adatok mögött természetesen más és más méretű és minőségű házak rejtőznek. Ennek vizsgálatát a lakóépületek falazatának, tetőzetének és magasságának mutatói alapján lehet elvégezni. A házak építőanyaga tűzbiztonsági, árvízvédelmi és közegészségügyi okok, valamint a városias látkép szempontjából is jelentőséggel bír. A falazat természetesen mindig kisebb mértékben változott, mint a tetőzet, hiszen előbbi csak új épület emelésével realizálódhatott, míg a tető tűzbiztos anyagra cserélése az épület felújításának is részét képezhette. A különböző építőanyagok használatát alapvetően határozta meg a természetföldrajzi helyzet, és befolyásolták az adott településen érvényben levő építési szabályrendeletek is. A szilárdabb falazat az egészségesebb lakás és a település városiasabb kinézetének is előfeltétele volt, hiszen csak kő- és téglépületet lehetett alapincézni, és csak ezekből az építőanyagokból lehetett emeletes házakat építeni. A vályogházak esetében külön kategóriát képeztek a szilád alappal rendelkező, illetve az azt nélkülöző épületek. Az erre vonatkozó adatfelvétel azonban csak kevésbé tekinthető megbízhatónak, annak ellenére, hogy a ház építőanyagát ekkor már nem magának a számlálóbiztosnak kellett meghatároznia, hanem az előre nyomtatott kategóriák közül kellett csak kiválasztania. Emiatt a különböző típusú vályogházakat összevonva kezeljük.

Általánosságban elmondható, hogy a terület-elcsatolások alapvetően megváltoztatták a lakóépületek falazatának országos arányát. Miközben a kőből vagy téglából épült házak aránya alig módosult, a vályogházaké jelentősen megnőtt. A legnagyobb változás az erdélyi és a felvidéki területek elvesztésével összefüggésben a fából épített házak esetében következett be, amely a tizedére – 28,2-ről 2,8%-ra – zsugorodott.¹²⁵

¹²⁴ A lakóházak száma 1869–1880 között 8, 1880–1890 között 13, 1890–1900 között 27, 1900–1910 között 24%-kal növekedett. *Pilkhoffner Mónika*: Pécs építéstörténete 1890–1910 között. Statisztikai elemzés. Századok 139. (2005) 1439–1440.

¹²⁵ MSK 69. 18.

1. ábra A lakóházak falazata Pécsen 1920-ban és 1941-ben¹²⁶

1920-ban a pécsi lakóházak kétharmada (67,9%) szilárd falazattal rendelkezett, míg egyharmada (31,3%) vályogból épült. Ezek az arányok 20 év elteltével inkább a háromnegyed-egynegyed megoszláshoz közelítettek. Mindezek alapján elmondható, hogy a két világháború között számottevően javult a házak falazata Pécsen. A szilárd építőanyagból emelt házak aránya ugyanakkor nagyobb mértékben (10%-kal) nőtt a századfordulón (1890–1910), mint a Horthy-korszak két évtizedében (6,4%-kal). Pedig az építési szabályrendelet 1928. évi függeléke az építőanyagokra vonatkozó szabályok szigorításával¹²⁷ és az építési kerületek kibővítésével csak a város belterületétől 500 méteren túl fekvő, 4. építési zónában engedélyezte a „tetszés szerinti anyagokból” való építkezést.¹²⁸ Az 1930 és 1941 közötti csekély visszaesés talán a nagyobb külterületi építőtevékenységgel magyarázható.

2. táblázat A lakóházak falazata Pécsen és a thj. városokban %-ban (1920–1941)¹²⁹

	1920			1930			1941		
	tégla	vályog	fa	tégla	vályog	fa	tégla	vályog	fa
Pécs	67,9	31,3	0,8	76,8	22,8	0,4	74,3	22,6	3,1
Thj. városok	32,7	65,4	1,9	37,3	61,7	1,0	39,2	60,1	0,7

1920-ban arányait tekintve csaknem egyharmaddal több szilárd falazatú ház állt Pécsen, mint általában a törvényhatósági jogú városokban. A legtöbb tégláépületet Sopronban (94,6%) és Győrben (84,4%) írták össze, utánuk következett a sorban Pécs. Ugyanez volt a sorrendje a legtöbb szilárd falazatú házzal rendelkező

¹²⁶ MSK Ús. 83. 30*; TSK 1941. passim

¹²⁷ „Az I. építési körzetben épülő házak falai a földszinti falaktól fölfelé csakis jó minőségű téglával legalább fehérmészhabarcsba falazhatók, az alapfalak téglából, de kőből vagy betonból is, az alagsor falai pedig még jó minőségű kagylós törésű kőből és téglából (vegyes falazatként egyharmad rész téglával, kétharmadrész kővel) is falazhatók.” „D” függelék az 1888. évi építési szabályrendeletre, 1928. MNL BaML IV. 1418. 15-5. D. Építési körzetek, 5.

¹²⁸ Uo. 11.

¹²⁹ MSK Ús. 83. 30*; TSK 1941. passim

városoknak 1930-ban és 1941-ben is. 1920–1941 között hasonló folyamatok játszódtak le Pécssett, mint a törvényhatósági jogú városokban.

Tetőzet

A tetőzetet illetően a falazatnál is nagyobb változások következtek be a két világháború között. Itt azonban nem mutatható ki olyan nagy különbség a falvak és a városok között, mint a falazat esetében. A terület-elcsatolások a tetőfedést illetően is leginkább a fa építőanyag (zsidelytetők) arányának visszaszorulását eredményezték. Miközben a tűzbiztos tetőfedő anyagok aránya a mai országtérrületen 31%-kal növekedett, a zsidely 24%-kal, a nád-, illetve zsúptetők aránya 14,5%-kal csökkent 1910 és 1920 között.¹³⁰

3. táblázat A lakóházak tetőzete Pécssett és a thj. városokban %-ban (1920–1941)¹³¹

	1920			1930			1941*		
	cserép	zsidely	nád	cserép	zsidely	nád	cserép	zsidely	nád
Pécs	97,3	2,6	0,1	99,0	1	0	99,4	0,6	0,0
Thj. városok	62,1	14,7	23,2	77,6	3,6	18,8	84,6	0,8	13,9

*1941-ben a házak 0,7%-a az egyéb kategóriába került.

Pécssett már 1920-ban is csaknem minden lakóházat cserép, pala vagy bádoggal fedett. Ez a kiugróan magas érték a korábbi korszakok öröksége: a városban már 1890-ben is 90% volt a tűzbiztos tetők aránya, miközben a törvényhatósági jogú városokban ekkoriban még a lakóházaknak csupán 44%-át fedték ezekkel az anyagokkal. Miközben a cserép-, pala- és bádoggal fedett házak aránya 1941-re 99,4%-ra emelkedett Pécssett, a zsidelytetőseké 2,6%-ról 0,6%-ra csökkent. Ezek nagy része mecseki présház lehetett.¹³² A városban alig volt néhány nád- vagy zsúpfedelű ház a korszakban. A cserépfedés annyira általános volt ekkor már a városban, hogy a dualizmus kori építési szabályrendelet 1928. évi kibővítése során a tető anyagára ki sem tértek.

A pécsi lakóházak tűzbiztos tetőzete messze túlszárnyalta a törvényhatósági jogú városok átlagát. Pécs ebből a szempontból 1920-ban és 1930-ban is az első helyen állt a városok sorában, és 1941-ben is csak 0,3%-kal előzte meg Sopron. 1920-ban még a fővárost is maga mögé utasította. A két világháború közötti időszakban gyors javulást lehetett megfigyelni a thj. városok lakóházainak

¹³⁰ MSK 69. 17.

¹³¹ MSK Ús. 83. 30*; TSK 1941. passim.

¹³² *Pilkhoffer Mónika*: Présházról nyaraló. A filoxéra hatása a pécsi Mecsekoldal építészetére. In: *Urbs. Várostörténeti Évkönyv* 16. Főszerk. Kenyeres István. Bp. 2022. 347–369.

tetőzete esetében: a tűzbiztos tetők aránya 1930-ra 77,6, 1941-re 84,6%-ra nőtt. Ezzel összefüggésben csökkent a zsindegy, illetve a nád- és zsúptetők mennyisége. Legdrasztikusabban a zsindegytetők fogyatkoztak meg:¹³³ 20 év alatt gyakorlatilag eltűntek az ezzel fedett lakóházak a törvényhatósági jogú városokból. A falazathoz hasonlóan a tetőzet esetében is a Horthy-kor első évtizedében volt jelentősebb a javulás.

Magasság

A lakóházak magassága nagyban hozzájárul egy település városias képéhez. Magyarország ezen a téren mindig messze elmaradt Nyugat-Európától. 1920-ban a trianoni országban a lakóházak 99,1%-a földszintes volt. Ez még az 1910. évi 97,9%-nál is rosszabb eredmény, ami alapján úgy tűnik, hogy az utódállamokhoz csatolt városok értékeit Budapestnek a trianoni Magyarországon belül megnövekedett súlya sem tudta kompenzálni.¹³⁴ Mivel 1941-ben az emeletes lakóépületek között nem tettek különbséget, ezért a teljes korszakra vonatkozóan csak a földszintes-emeletes arányok vizsgálhatók.

4. táblázat A földszintes épületek aránya Pécsen %-ban
(1920–1941)¹³⁵

	1920	1930	1941
Pécs	90,4	89,4	88,0

A nagyobb számban épülő villák és a kertvárosok földszintes családi házai ellenére Pécsen a korszakban végig csökkent a földszintes lakóházak aránya. Érdekes, hogy ez az első mutató, amely szerint az 1930–1941 közötti évtized jelentősebb eredményt tud felmutatni a megelőző évtizedhez képest. Ugyanakkor Pécsen mindenkor megelőzte Sopron (72,9) és Győr (81,2), amely városok kiemelkedően a legvárosiasabb külsővel rendelkeztek az emeletes épületeik száma alapján. 1920-ban Pécs Szeged után a negyedik, 1930-ban és 1941-ben pedig már Szegedet megelőzve a harmadik helyen állt a városok sorában.

¹³³ 1920-ban zsindegytetővel nagyobb arányban az ország nyugati és északi, főleg gazdagabb területeinek városaiban találkozunk: Miskolcon 43, Győrben 30, Sopronban 12% az arányuk. Szegeden a zsindegytetős házak magas aránya (30%) az építőanyag olcsó vízi szállításával állhat összefüggésben.

¹³⁴ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 76. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Bp. 1929. (a továbbiakban: MSK Ús. 76.) 17–18.*

¹³⁵ MSK Ús. 76 2.; Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 114. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. Bp. 1941. 2.; TSK 1941. passim.

5. táblázat Az emeletes lakóházak aránya Pécsen %-ban (1920, 1930)¹³⁶

	fél- és egyemeletes	kétemeletes	háromemeletes
1920	8,7	0,8	0,1
1930	8,8	1,4	0,4

A Mecsek alján az emeletes lakóházak megoszlása a két világháború között hasonló volt a dualizmus korához. Pécs az egyemeletes házak esetében tíz év alatt a negyedikről a harmadik, a kétemeletesek kategóriájában a harmadikról a második helyre lépett előre. A legnagyobb változás a háromemeletes házaknál következett be, ahol 1930-ra az első lett a városok sorában (Győrrel együtt). Négyemeletes lakóház még 1930-ban sem volt egyetlen vidéki városban sem. A nagyon magas épületeket a nem kívánatos árnyékhatás miatt sem preferálták a szűk utcájú Pécsen: a középkori eredetű utcaszélesség tehát közvetve kihatott a legújabb kori vertikális tagozódásra is.¹³⁷ Az 1888-as építési szabályrendelet 1928. évi függeléke ugyanakkor kibővítette az 1. építési övezet határait, ami annak a városrésznek a megnövekedését eredményezte, ahol csak emeletes lakóház volt építhető.¹³⁸

Végeredmény: a városkép átalakulása

Annak ellenére, hogy Pécs a magyarországi városok közül az elsők között látott hozzá a két világháború közti időszakban a város szabályozásához, a végeredmény felemásra sikerült. Mire ugyanis a tervet elfogadták, kitört a második világháború, s ez korlátozta a városrendezés megvalósítását. A belvárost érintő elképzelésekből sem a városfal kibontása, sem a tervbe vett 10 új utca megnyitása, sem az utcák kiszélesítése nem realizálódott. Utóbbira nemcsak közlekedési szempontból, de az újonnan emelendő épületek helyiségeinek megvilágítása és kihasználása miatt is szükség lett volna.¹³⁹ Több előrelépés történt a belváros tereinek megújítása kapcsán. A Széchenyi tér teraszos kiképzésének Dörre–Weichinger–Kőszeghy–Dulánszky által 1930-ban megrajzolt tervét a budai külváros temetőjének felszámolását követően és annak köveiből 1936-ban valósították meg. Az 1930-as években Kalenda Lóránt és Kőszeghy Gyula tervei alapján rendezték az Alsó- és Felső-Sétateret, 1933-ban pedig Gosztonyi Gyula tervei alapján az Alsó-Sétatéren megépült a vízlépcső.¹⁴⁰

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ *Erdősi F.*: A pécsi városszerkezet i. m. 82.

¹³⁸ MNL BaML IV. 1418. 15-5. D. Építési körzetek, 4.

¹³⁹ Pécs szab. kir. város törvényhatósági bizottságának 1934. februári ülésének jegyzőkönyve MNL BaML IV. 1407. h. F-34-51624/1944.

¹⁴⁰ *Mendöl Zs.*: Pécs építészete i. m. 29.

A külvárosok kiépülése nagyrészt az általános szabályozási terv szerint történt. Legdinamikusabban a szigeti külváros fejlődött, amihez első lépésként a vizes, mocsaras területet kellett lecsapolni. Itt városi bérházakat és kertes villákat emeltek. Több középület is itt kapott helyet: a nagyobb számú iskolaépületen kívül például az Államépítészeti Hivatal vagy a Bányakapitányság. Utóbbit a modern törekvéseket a népi építészettel ötvöző Medgyaszay István tervezte 1922-ben.¹⁴¹ Az építkezések főként a városrész déli részén, a Szigeti országút és a vasút közötti területen valósultak meg. Az elcsatolt területek városairól elnevezett új utcák névadásában (Kassa, Marosvásárhely, Nagyvárád, Fiume) az irredentizmus is megnyilvánult. Elkezdődött a Szabadság (ma Köztársaság) tér kialakítása. A Szigeti országúttól északra főként az 1930-as évektől épültek villák a honvéd hadapródiskola környékén. Az építkezések nemcsak a városképet, de a városrész szociális összetételét is megváltoztatták: a szigeti külvárosban a középosztály tagjai, a nyugdíjasok és a vasutasok a városi átlagnál nagyobb arányban telepedtek meg. A városrész fejlődését a második világháború kitörését követően a repülőtér akasztotta meg, amelynek 5000 méteres körzetében csak katonai szakértő véleménye alapján lehetett építkezni. A reptérhez legközelebb eső 1. sávban csak földszintes épületeket lehetett emelni, illetve nem lehetett ipari üzemet létesíteni.

A siklói külváros észak-keleti részén egyetemi negyed formálódott, és itt is növekedett a szabadfoglalkozású, illetve a közszolgálatban foglalkoztatottak, valamint az egyetemi oktatók és hallgatók száma. Az egykori Vásártér, később Irányi Dániel tér déli részének beépülésével kialakult a mai 48-as tér, amelyet északról a Fémipari Szakiskola, nyugatról az egyetem Jogi kari épülete, délről a Szent Mór Kollégium és a Stefánia Szövetség épülete, keletről a rendőrkapitányság határolt. Ezen kívül új utcákat nyitottak a külváros vasúton túli részén, ahol a legnagyobb beruházást a Megyeri kertváros kiépítése jelentette.

A budai külvárosban nem sok minden változott: ezt a városrészt roskatag, elavult földszintes házak jellemezték, lakosságának pedig majdnem a fele – mint ahogy korábban is – az iparban dolgozott. A városrész fejlődésére pozitívan hatottak a DGT meszesi és újhegyi építkezései, valamint a Horthy-kertváros létesítése.¹⁴²

A város két világháború közti kiépülése során a Mecsek lábánál kelet-nyugati irányban hosszan elnyúló települést igyekeztek észak-déli irányban bővíteni. Ennek érdekében épült ki Ispitaalja, az egyetem főépülete körüli városrész, valamint Gyárváros. Pécs legdélebbi pontját a Megyeri kertváros, a legészakibbat a mecseki villanegyed képezte. Utóbbi is két részből állt: az egyik a

¹⁴¹ Medgyaszay István. Vál., összeáll. Potzner Ferenc. Bp. 2004. 205.

¹⁴² Erdősi F.: A pécsi városszerkezet i. m. 86–112.

rétegvonalakhoz alkalmazkodó Magaslati úton volt, ahol az 1940-es évekre kiépült a pécsi „Rózsadomb”, a másik az Üdülőszálló környékén. Ezek nagyjából kijelölték a város belterületét is. A szabadon álló, kertes házas beépítés, valamint a két új kertváros fellazította a város szerkezetét, aminek előfeltétele volt a városi tömegközlekedés fejlődése.¹⁴³

A villák nemcsak a szuburbanizáció, de a modern építés kibontakozásának a lehetőségét is kínálták.¹⁴⁴ A modern művészet legfontosabb iskolájához, a németországi Bauhaushoz kapcsolódó magyarok közt számos Pécsről indult művész találunk (Forbát Alfréd, Breuer Marcell, Molnár Farkas, Stefán Henrik, Johann Hugó). Közülük azonban csak Forbát alakította épületeivel számottevően a várost, mivel ő 1933–1938 között Pécsen dolgozott.¹⁴⁵ Molnár Farkas három pécsi épülete közül a Kalliwoda-villa ma is őrzi eredeti formáját.¹⁴⁶ Színvonalas modern építészeti képviseltek a Magyarországon tanult mesterek is, akik építőmesterei vagy építési végzettséggel rendelkeztek. A korszak bérházépületein a modern építészet mellett szerephez jutott – főleg Kőszeghy Gyula munkájának eredményeképp – az art deco is. Nem igazán gyökereztek meg ugyanakkor a modern beépítési módok, amit a Rákóczi úti egykori Mátyás fogadó telkének a beépítése is igazol.¹⁴⁷ Az épületállomány minőségi javulásán, a lakások modernizálásán túl további fontos eredmény volt a modern építőanyagok elterjedése is, amelyek közül a mázas kőgyurma, a pirogránit és a vasbeton bírt nagyobb jelentőséggel.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a két világháború közötti időszakban – minden nehézség és új kihívás ellenére – megkezdődött Pécs tervszerű kiépítése, ami a város modernizálásában, észak-déli irányú terjeszkedésében, térszerkezetének arányosításában, beépítésének fellazításában és a Mecsek felértékelődésében érhető tetten. Jelképesnek is tekinthetjük, hogy a városkép alakításában kulcsszerepet játszó Kalenda Lóránt 1940-ben elhagyta Pécsen, és Debrecen műszaki osztályának az élén folytatta munkáját. Ezzel Pécs városépítészetének egy fontos korszaka is lezárult.

¹⁴³ A villamos közlekedés mellett Pécsen 1926-ban indult meg az első rendszeres buszjárat, amely a Széchenyi tér és a temető között közlekedett. *Kaposi Z.*: Pécs gazdasági i. m. 175.

¹⁴⁴ A magyarországi modern építészet számára a nyugat-európaiól eltérően nem a szociális indíttatású kislakások, hanem az elit villaépítkezései biztosították a kísérleti terepet.

¹⁴⁵ *Mendöl Zsuzsanna*: Forbát Alfréd (1897–1972). Pécs 2008. 115–171.

¹⁴⁶ *Uő*: Molnár Farkas és Pécs. Pécsi Szemle 13. (2010) 2. sz. 90–105.

¹⁴⁷ *Uő*: Három pécsi saroktelek beépítésének története és Forbát Alfréd tervjavaslatai. In: Utcák, terek, épületek Pécsen. Szerk. Márfi Attila. Pécs 2010. 213–240.

THE TRANSFORMATION OF THE URBAN STRUCTURE AND OUTLOOK
OF PÉCS BETWEEN THE TWO WORLD WARS*By Mónika Pilkhoffer*

SUMMARY

The paper explores the influence that the political and economic changes in the interwar period exerted on the architecture of Pécs. The key elements of the city's progress in the interwar period were coal mining under the direction of the Danube Steamship Company, the relocation of the University of Sciences from Pressburg to Pécs, and an urban policy focussed on communalisation and social supply. The major public buildings (churches, schools, as well as the constructions connected to transport, health care and entertainment), the tenement buildings, the first garden districts (old garden district, Horthy garden district), the villas in the Mecsek and the workers' housing estates together resulted in a profound transformation of the city's outlook. Despite all difficulties and new challenges, the systematic development of Pécs began in the interwar period, which manifested itself in the city's modernisation (drainage, public transport), in its expansion in a north-south direction, the rationalisation of its spatial structure, and the revaluation of the Mecsek area.

